

UDK 353 (497.5) "08/15" (091)
94 (497.5) "08/15"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 21. svibnja 2007.
Prihvaćeno za tisak: 3. prosinca 2007.

O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. stoljeća

Franjo Smiljanić
Odjel za povijest
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. br. 2
23000 Zadar
Republika Hrvatska

S obzirom na noviju literaturu, autor razmatra razvoj funkcije župana na hrvatskom području. Izvorno je riječ župan označavala starješinsku instituciju "demokratskoga" staroslavenskoga društva, koje je onda određivalo njegove javne poslove. Polazeći od tako pretpostavljenoga značenja pojma župan, pokušat će se ovdje kroz nova istraživanja utvrditi i definirati razvojnu putanju te institucije u procesu izgradnje javne vlasti u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. U tako zamišljenoj raščlambi autor ne uzima u razmatranje promijenjeni položaj župana kao *comesa*, budući da je to predmetom zasebne rasprave.

Ključne riječi: srednji vijek, Hrvatska, župan, županija, sustav vladanja, teritorijalna vlast

Uvod

Prema shvaćanjima iskazanim u literaturi u novije vrijeme, izvorno je riječ župan označavala starješinsku instituciju "demokratskoga" staroslavenskoga društva, koje je onda određivalo njegove javne poslove¹. Polazeći od tako pretpostavljenoga značenja pojma župan pokušat će se ovdje novim istraživanjima utvrditi i definirati razvojnu putanju te institucije u procesu izgradnje javne vlasti u srednjovjekovnoj

¹ Georg HOLZER, "Zur Sprache des mittelalterlichen Slaventums in Österreich", *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 48/2002, 57, bilj.13

Hrvatskoj, i u vrijeme vlasti hrvatskih vladara i ugarsko-hrvatskih kraljeva. U tako zamišljenoj raščlambi neće biti uzet u razmatranje promijenjeni položaj župana kao *comesa*, što će biti predmetom zasebne rasprave.²

² O instituciji župana, koja se javlja u raznim epohama povijesti na prostorima naseljenim Slavenima od 8. stoljeća pa sve do ranoga novoga vijeka, postoji golema literatura koja nastaje počevši od prošloga stoljeća, pa se zato čini potrebnim ograničiti na onu koja je u postojećim uvjetima bila pristupačna. Sustavni pristup izučavanju položaja župana, ne samo rodovskih nego i kraljevskih, obilježava postupak češkoga historičara Vladimira Prohacházke, koji se pozabavio ne samo Češkom i Poljskom, nego Šleskom, Pribaltikom, Rusijom, područjem Lužičkih Srba, Slovenijom, Hrvatskom, Srbijom, Bugarskom i Austrijom, pri čemu je ipak izostavio Mađarsku (Vladimir PROCHÁZKA, "Župa a Župan" *Slavia Antiqua*, 15, Warsawa-Poznan, 1968., 1-55., 1-54.). Za razmatranje pitanja položaja hrvatskih župana Prohacházka se služio samo dijelom pisanih vrela. A. Bogucky je u sklopu rasprave o položaju *comesa* u srednjovjekovnim vrelima pridao pozornost položaju poljskih župana, napose za razdoblje poslije 12. stoljeća, kada se u vrelima prvi puta i spominju. Važno je istaknuti da je dokazao, na temelju sačuvanih toponima, koji se etimološki vežu uz instituciju župana, kao npr. *Županovo kolo* u Novgoradu u Rusiji ili *Župany kolo* u Ukrajini, da pojam župana nije avarskoga podrijetla. Takav, naime, zaključak počiva na činjenici da se toponimi koji posvjedočuju postojanje te institucije pojavljuju na puno širem području nego li je područje na kojem su živjeli Slaveni i Avari zajedno, čime je avarska teorija o podrijetlu župana dovedena u pitanje (Ambroży BOGUCKI, *Komes w polskich Źródłach średniowiecznych*, Warsawa-Poznan, 1972., 83-100). Za područje je jugoistočne Europe slovenski historičar Sergej Vilfan dao sažeti prikaz položaja župana, s recentnom stranom i južnoslavenskom historiografskom literaturom o tome problemu, za razdoblje do 1968. godine. Vilfan je posebno istraživao instituciju seoskoga župana na slovenskom povijesnom teritoriju od samih početaka pa sve do novijega doba (Sergij VILFAN, *Gospodarska in družbena zgodovina slovencev*, II zvezek, Ljubljana, 1980., 22-42). Za proučavanje institucije župana od važnosti su i lingvističke analize titule župan. Napose treba istaknuti studiju B. Vykypěla, o plemićkim titulama u germanskim, slavenskim i baltičkim jezicima. Za razliku od ranijih rasprava, to je posve novi pristup proučavanju etimologije slavenskih plemićkih titula i to u tradiciji ideja Saussura i Benveniste. Autor je obradio etimološki i povijesni položaj župana ne samo u Poljskoj i Češkoj, nego i u Hrvatskoj, ali i u ostalim južnoslavenskim zemljama, u onoliko koliko mu je bila dostupna povijesna građa. Svakako valja naglasiti da se njegova istraživanja ne tiču samo naziva plemenitih župana i onih koji to nisu, nego i onih titula koje se u hrvatskim vrelima vezuju uz instituciju župana: *dux*, knez, vojvoda, *rex*, kralj, ban, *dominus* (Bohumil VYKYPĚL, *Studie k šlechtickým titulom v germánských, slovanských a baltických jazycích*, Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2004., 80-174). Na tragu takva pristupa istraživanju obradio je ne samo položaj župana u Austriji, nego i percepciju te institucije u susjednim slavenskim društvima već spomenuti G. Holzer. Važno je istaknuti da je on isključio bilo kakav avarski utjecaj glede podrijetla riječi župan, što prema njegovu mišljenju proizlazi iz ustrojstva avarske vlasti, koja nije bila veleposjednička niti knežvska, nego poredak (*narjadb*) unutar kojega se zadržao slavenski plemenski ustroj (HOLZER, 1-73). Vrijedi spomenuti još i studiju F. Malingoudisa, o etimološko-povijesnoj analizi institucije župana u razdoblju od 8. do 10. stoljeća, na temelju prvih vijesti o njima kod Konstantina Porfirogeneta, napose pak u poglavljima koja donose najstarije vijesti o Hrvatima i Srbima. Uz to se Malingoudis služio i ispravom Tasila III. iz 777. godine, podacima iz starobugarskoga *Codex Suprasliensis* iz 10. stoljeća te protobugarskim natpisima, pa je temeljem toga pokušao utvrditi njihove funkcije (Phaedon (Faidon) MALINGOUDIS, "Die Institution des Župans als Problem der frúslavischen Geschichte", *Cyrrilomethodianum* 2/1972., 61-71). U hrvatskoj historiografiji, napose kada se istraživao proces razvoja javne vlasti u razdoblju od prvih poznatih vijesti pa sve do propasti ugarsko-hrvatske zajednice, instituciji župana i njezinu mjestu u organizaciji vlasti nije se pristupalo sustavno. Uglavnom se proučavao položaj župana, poglavito do 12. stoljeća, premda se u našim vrelima ta institucija sporadično javlja od druge polovice 9. pa sve do 16. stoljeća, a u nekim de gradićima, primjerice u Kaštel Starom, izborom župana bratovštine, zadržala sve do danas. Treba ipak istaknuti da gotovo nije bilo historičara koji je proučavao razvoj javne vlasti od 9. stoljeća do kraja srednjeg vijeka koji se usput nije morao dotaknuti i te institucije. O tome svjedoče brojna djela i studije, od kojih bih ovdje za ilustraciju naveo samo neke. Prije svega treba istaći R. Katićića i njegovu definiciju župana kao oznaku

Položaj župana za vrijeme Kneževine Hrvatske

Kakav je bio položaj župana u organizaciji javne vlasti u razdoblju Kneževine razabire se iz darovnica vojvode (kneza) Trpimira iz 852. godine³ i Muncimira iz 892. godine⁴. Tamo su župani nosioci javne vlasti, ne samo zato što su zajedno s vladarom uključeni u čin darovanja, nego i zato što temeljem popisa svjedoka–župana navedenih u Muncimirovoj darovnici mogu se razlikovati njegove različite kategorije: župani koji obnašaju dužnosti na vojvodskom (kneževskom) dvoru,⁵ župani koji su dio teritorijalne organizacije⁶, i konačno župani koji su samo po položaju župani⁷. U pedeset, pak, godina starijoj Trpimirovoj darovnici župani su navedeni samo kao svjedoci, bez oznake dužnosti.

U odnosu prema knezu položaj je župana u obje darovnice definiran izričajem *fidelis*⁸, iz čega se vidi da služe vladaru, i na vladarskom dvoru i u teritorijalnoj organizaciji njegove vlasti. Činjenica da se za župane i ostale nazočne svjedoke u Munci-

“starješine”, odnosno instanciju “demokratskoga staroslavenskoga društva, koje je određivalo njegove javne poslove”, čime je u mnogome odredio semantičko značenje naziva župan i u kasnijim vrelima (Radoslav KATIČIĆ “Die Versfassungsterminologie der frühmittelalterlichen Slawenherrschaften”, *Studia Slovaca*, 31(1)/1996.; navedeno prema HOLZER, 57, bilj.14). Osim Katičića, korisne su priloge dali i I. Beuc (Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985., 41, 45-55) i M. Barada (Miho BARADA, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Djela JAZU 44, Zagreb 1952., 33, 91), poglavito o položaju i funkciji vladarskih župana. Svakako su zanimljive i jezično-povijesne analize V. Delonge u sklopu rasprave o imenima župana u natpisima od 9. do 12. stoljeća, odnosno u svezi natpisa s imenom župana Ivana (Vedrana DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996., 297-298; Ista, “Natpis župana Ivana iz Uzdolja kod Knina”, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 25/1998., 7-41), a još uvijek su korisne natuknice župan i špan u *Pravno povijesnom rječniku V. Mažuranića* (Vladimir MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik I-II*, Zagreb 1975., 1723-1726, s.v. župan; 1429, s.v. špan). Od recentnijih radova, naveli bismo M. Ančića, koji je na primjeru poslova i nadležnosti biskupskoga župana, pokazao da se njegove ovlasti poklapaju s ovlastima koje ima vladarski župan (Mladen ANČIĆ, “Imperij na zalasku. Nestanak bizantske vlasti na istočnoj obali Jadrana u 9. stoljeću”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 41/1999., 212.). Treba spomenuti i tumačenja N. Jakšića u svezi s položajem ninskoga župana Utišenića u kontekstu darovanja relikvija (Nikola JAKŠIĆ, “Zlatarstvo u Zadarskoj nadbiskupiji do XX. stoljeća”, u: Nikola JAKŠIĆ – Radoslav TOMIĆ, *Umjetnička baština zadarske nadbiskupije, Zlatarstvo*, Zadar 2004., 9). Na kraju, treba posebno istaknuti i nedavno objavljen natpis s imenom nepoznatoga župana i apozicijom *Croatorum*, datiran na kraj 8. ili početak 9. stoljeća, što je prvi spomen župana na slavenskim područjima vezan uz djelovanje javne vlasti (Ante MILOŠEVIĆ, “Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve Sv. Marte u Bijačima”, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 26/1999 (2004.), 256).

³ ...commune consulum meis cum omnibus zupanis construxi monasterium..., *Codex diplomaticus regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae*. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, Sv. I, ur. Tadija Smičiklas, Zagreb: JAZU, 1904., 4.

⁴ ...communi consilium meis cunctis fidelibus et primatis populi ..., CD, I, 23.

⁵ ...Budimiro zuppani palatii... Prisa maccererarii... Pruade zuppano caullario... Zelestro zuppano camerario... Zestededo zuppano pincernario... Bolledrago zuppano carnicario... Budimiro zuppano comitisse... Augina zuppano armigeri... CD, I, 24.

⁶ ...Zelllerico zuppano Cleoniae... Sibidrago zuppano Clesae..., CD, I, 24.

⁷ ...Petro zuppano... Pribritreco filius Petri zuppano... CD, I, 24.

⁸ Prema popisima svjedoka uz župane se spominju još i crkveni dostojanstvenici, pa se zato pojavljuje izričaj *cunctis fidelibus*, jer oni svi služe vladaru, po uzoru na franačkoga vladara – usp. Susan REYNOLDS, *Fiefs and Vasals; The medieval evidence reinterpreted*, Oxford 1994., 59.

mirovoj darovnici kaže se da su *primates populi*⁹ samo je potvrda da oni pripadaju u kategoriju rodovske aristokracije iz čijih redova vladar regrutira dužnosnike koji će u njegovo ime obnašati vlast¹⁰. Temeljem toga čini se da se javna vlast u doba vojvodstva (kneštva) može, uz uporabu onodobnih pojmova, predočiti shemom: *dux Chroatorum* – *zupani* – *populus*. Takva je organizacija javne vlasti nedvojbeni pokazatelj piramidalnoga ustrojstva vlasti, ustrojenoga po uzoru na franačko ustrojstvo, što bi moglo objasniti zašto su franački uglednici koji su dolazili na dvor *dux*a kasnije o njemu govorili kao o “kralju” (*rex*).¹¹

Župani navedeni u obje darovnice najvjerojatnije su podrijetlom bili vezani uz rodovsku strukturu, poznatu u historiografiji kao “dvanaest rodova Hrvatskoga Kraljevstva”, na način kako to ocrta “Zapis” koji je, doduše mnogo kasnije, u 14. stoljeću, upisan u Supetarski kartular. Tamo se, naime, navodi da je šest rodova biralo banove ždrijebom:¹² Kačići, Kukari, Snačići, Čudomirovići, Mogorovići i Šubići, a da su pripadnici ostalih šest rodova bili župani u županijama.

Takva razdioba banske časti i županskih časti odgovara podacima iz *DAI* (*De administrando Imperio*), gdje se u poglavlju o upravnoj organizaciji (sklavinije) Hrvatske izrijekom tvrdi da ban pod svojom jurisdikcijom ima županije Krbavsku, Ličku i Gacku. Uz to se na istome mjestu navodi još jedanaest županija,¹³ a u poglavlju u kojem se govori o Hrvatskoj izdvojeno se nabraja nastanjena *castra*, koja se po istom tekstu nalaze u Krštenoj Hrvatskoj. U interpretaciji tih podataka može se poći od postavke po kojoj se popis jedanaest županija¹⁴ i izdvojenih naseljenih *castra* odnosi na dio Hrvatske koji je bio pod ingerencijom kneza, pa se zato to područje imenuje kao Krštena Hrvatska. U ovome bi slučaju valjalo pretpostaviti kako je naziv Krštena potvrda da se radi o teritoriju koji je bio u dosegu i pod ingerencijama vladara koji je pokršten. Naravno to ne znači da su pokršteni i oni nad kojima on vlada, jer sa-

⁹ O tom izričaju usp. REYNOLDS, 1994, 4.

¹⁰ Ovdje *populus* znači da je to rodovska vlast (vidi: Radoslav KATIČIĆ, “Od Konstantina Porfirogeneta do Povaljske listine”, u: R. KATIČIĆ, *Uz početke hrvatskih početaka*, Split 1993., 46, 49, 55). To na određeni način potvrđuje vijest bizantinskoga kroničara Ivana Kinama, koji rod Kačića naziva *narodom* (*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* IV, ur. Jovanka KALIĆ, Božidar FERJANČIĆ, Ninoslava RADOŠEVIĆ-MAKSIMOVIC, Beograd: SANU, 1971., 88). Zato se hrvatski vladar na natpisu iz Nina imenuje kao *dux Crvoatorum*, isto kao i u Trpimirovoj darovnici. Apozicija *Crvoatorum*, predočena u genitivu plurala, potvrđuje da je knez gentilni vladar.

¹¹ Usp. i Mladen ANČIĆ, “Od karolinškoga dužnosnika do hrvatskoga vladara. Hrvati i Karolinško carstvo u prvoj polovici IX. stoljeća”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40/1998., 27-40.

¹² Viktor NOVAK - Petar SKOK, *Ivra sancti Petri de Gomai; Supetarski kartular*, Zagreb: JAZU, 1952., 230, br. 100.

¹³ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* II., ur. Božidar Ferjančić, Beograd: SANU 1959., 33.

¹⁴ Popis županija u *DAI*, pa i naseljenih *castra*, nije cjeloviti popis županija i naseljenih gradova u todobnoj Hrvatskoj, što se uostalom vidi već i iz njihova topografskoga razmještaja. Vjerojatno je učinjen na temelju zapisa nekoga stratega za potrebe carske kancelarije u Konstantinopolju (usp. Franjo SMILJANIĆ, “Prilog proučavanju županijskoga sustava Sklavinije Hrvatska”, u: *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995, 189; ANČIĆ, 1999, 207). Možda bi upravo među stratezima čiji su pečati sačuvani trebalo tražiti autora toga zapisa (za te pečate usp. Mladen ANČIĆ, “Mjesto Branimirove Hrvatske u suvremenom svjetskom poretku”, *Zgodovinski časopis*, 55(3)/2001., 70-72)

čuvana poganska tradicija, vidljiva ponajprije u načinu ukopa i sačuvanim grobnim priložima (keramičke posude), kao i ono što se zna o crkvenoj organizaciji (odredbe crkvenoga koncila iz 925. godine), potvrđuju da je proces kristijanizacije bio spor kao i primanje evanđelja. U takvoj se interpretaciji dakle pravi razlika između onoga što je imenovano kao “Krštena Hrvatska” u odnosu na onaj dio koji je pod vlašću bana, gdje su još zadržani ostaci gentilne vlasti. To bi onda objasnilo zašto se prema već spominjanom “Zapisu” biranje bana obavlja ždrijebom, izbor župana u županijama prepušten je knezu. Spomenutih dvanaest hrvatskih plemena, od kojih je šest biralo banove dok su ostali popunjavali mjesto župana u županijama, bili su ti koji su zajedno s knezom teritorijalizirali vlast na području koje se u Trpimirovoj darovnici zove *regnum Crotaie*.¹⁵

Osim tih dviju razina teritorijalno-upravne organizacije kneževine, u *DAI* se napose navode i naseljena *castra*, pa bi trebalo utvrditi zašto se ona napose navode. U svezi s time napose je zanimljiv primjer Ninskoga *castruma*, koji se spominje među onim naseljenima, a koji, za razliku od svih ostalih, ima arheološki vrlo dobro dokumentirano upravo to razdoblje o kojem nemamo sačuvanih pisanih vrela. U arheološkoj topografiji Nina dosada je utvrđeno više nekropola, od kojih se ona na položaju današnjega Ždrijaca vremenski determinira od polovice 8. stoljeća do sredine 9. stoljeća.¹⁶ Druga je ona nekropola koja se u literaturi vodi kao groblje oko crkve Sv. Križa. U nalazima s te nekropole prepoznaje se raniji horizont grobnih ukopa, koji se podudara s horizontom na Ždrijacu, a koje Belošević vodi kao grobne ukope trećega sloja,¹⁷ te oni kasniji ukopi oko crkve Sv. Križa, koji traju od 11. stoljeća dalje, a koje Belošević prepoznaje kao grobne ukope prvoga i drugoga sloja¹⁸. Treća je nekropola ona koja se formira uz današnju ninsku župnu crkvu Sv. Anselma (nekoć katedrala), gdje se uz stariji sloj ukopa 8. stoljeća,¹⁹ nalazi i drugi, mlađi sloj, koji počinje ukopima iz 9. stoljeća²⁰ i traje do napuštanja Nina u drugoj polovici 17. stoljeća.

Premda je obrada navedenih nekropola još u tijeku, pa su u svezi s tim moguće i drukčije interpretacije nalaza, ipak temeljem dosada objavljenih radova i izvještaja može se konstatirati da su to o grobni ukopi koji pripadaju ranom horizontu hrvatskih nekropola, i to iz vremena kada hrvatski rodovi nastanjuju ninski *castrum* (Ždrijac, groblje kod Sv. Križa, raniji ukopi kod Sv. Anselma), odnosno kada Nin po-

¹⁵ ANČIĆ, 2001, 6 i dalje.

¹⁶ Janko BELOŠEVIĆ, *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*, Zagreb 1980., 13, 39.

¹⁷ Isti, “Ranosrednjovjekovno groblje u okolišu crkve Sv. Križa u Ninu”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, *Razdio povjesnih znanosti*, 37(24)/1999., 139-40.

¹⁸ BELOŠEVIĆ, 1999, 138-9.

¹⁹ Maja PETRINEC, “Dva starohrvatska groblja u Biskupiji kod Knina”, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 98/2005., 190-4.

²⁰ Marija KOLEGA, “Nin - arheološka istraživanja ispred župne crkve Sv. Asela (Anselma)”, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXIII(2)/2001, 83-90; Ista, “Nadžupni kompleks Sv. Anselma (Asela); Istraživanja godine 2001”, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XXXIV(2)/2002., 73-8. Stvaranje zajedničkoga groblja kod Sv. Anselma nije samo potvrda djelovanja franačkih misionara, nego ga treba gledati u sklopu procesa formiranja ninskoga *castruma* kao županijskoga i biskupijskoga središta. U tome je kontekstu izgradnja crkve Sv. Križa zasigurno potvrda uspostave nove vlasti.

staje županijsko središte i sjedište biskupa hrvatske kneževine (kasniji ukopi kod župne crkve Sv. Anselma). U tome je razdoblju arheološki evidentirana i prisutnost zatečenoga stanovništva ili Romana, u dosta neznatnom broju, i to u najranijim ukopima oko ninske župne crkve.²¹

Takva arheološka topografija ninskoga *castruma*, u razdoblju od druge polovice 8. stoljeća i dalje, ima potvrdu u pisanima vrelima iz toga doba, napose pak u 29. poglavlju *DAI*, gdje se, u opisu Dalmacije i naroda koji tamo žive, kaže da na kopnom dijelu gradovima vladaju Slaveni, da su ti gradovi pusti i nitko ih ne nastanjuje.²² Prema tome ako su “pusti” za razliku od nekih na otocima, koji se spominju u istom poglavlju i koji su “nastanjeni”,²³ to ne znači i da u tim *castrumima* nema Romana, nego samo to da u njima Romani ne vladaju, dakle nemaju svoju organizaciju.

Na primjeru ninskoga *castruma* može se, dakle, arheološki dokazati da su Romani u njemu nastanjeni i da koriste **zajedničko groblje**, što ukazuje na zaključak da su oni integralni dio jedne zajednice, u kojoj, međutim, sudeći bar prema broju ukopa i sačuvanoj arhitekturi, vladaju Slaveni. Zajedničko groblje pokazatelj je duhovne sinkronije dviju zasebnih društvenih skupina. Štoviše, sačuvani grobni prilozu u grobovima hrvatskih dostojanstvenika (nakit, alat, kućanski pribor) potvrđuju to zajedništvo, napose u društvenom životu. U svezi s time valja upozoriti na podatak iz djela *Miracuala s. Demetrii II*, nastaloga u prvoj polovici 7. stoljeća, gdje se govori o slavenskom arhontu Prvudu, koji obučen u romansko odijelo dolazi na pregovore u Solun, zajedno s udruženom slavensko-romanskom “delegacijom”.²⁴

Arheološka topografija dopušta da se u Slavenima koji vladaju *castrumima* prepoznaju upravo Hrvati, za koje se u *DAI* kaže da nisu podložni bizantskome caru niti ikome drugom, nemaju svoje arhonte, nego samo starce župane, kao i ostala plemena.²⁵ Iz teksta je jasno da se pod starcima županima ima razumijevati istoimena plemenska institucija. Ona se u vrelima javlja samo još jednom, i to u tekstu u historiografiji poznatom kao *Pacta conventa* ili *Qualiter*. U njemu se, naime, govori o pregovorima s ugarskim kraljem Kolomanom 1102. godine, odnosno o tome da na te pregovore odlazi 12 staraca župana, predstavnika onih dvanaest hrvatskih rodova

²¹ Marija KOLEGA, “Nin - zaštitna istraživanja u sklopu župne crkve Sv. Asela”, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXVII(3)/1996., 47. Ninski *castrum* zacijelo nije jedini u kojemu su Hrvati zatekli starosjedioce – Romane. Njih je bilo puno više, što su konačno potvrdila i arheološka istraživanja, napose u “horizontu 7. do 9. stoljeća”, ne samo u *castrumima* koji su postali središta vladarskih posjeda, nego i u onima koja to nisu postala, a dadu se ubicirati (Biograd, Skradin, Karin itd.).

²² FERJANČIĆ, 26

²³ FERJANČIĆ, 22.

²⁴ Franjo BARIŠIĆ, “Miracula s. Demetrii II”, u: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije 3/I*, Beograd 1955., 200, bilj. 3. O bitnom utjecaju kasnoantičke materijalne i duhovne baštine na proces etnogeneze Hrvata u provinciji Dalmaciji vidi Zbornik *Starohrvatska spomeničkička baština*, 1996; Radoslav KATIČIĆ, *Litterarum studia*, Zagreb 1998.; *Hrvati i Karolinzi; Rasprave i vrela*, Split, 2000., 32-323; Radomir MIRO JURIČIĆ, “Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije”, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 11-12/1986., 245-91; DELONGA, 1996.

²⁵ FERJANČIĆ, 15-6.

koji se spominju i u “Zapisu” Supetarskoga kartulara. U tekstu se pregovarači označuju izričajem *XII nobile sapientes*, a uz ime svakoga pripadnika pojedinoga roda ponaosob rabi se pojam *comes*.²⁶ Iz takvih je, dakle, oznaka moguće razaznati apoziciju *comes sapientior*, u kojoj valja prepoznati upravo “starca župana”. Takvo se tumačenje temelji na navodima iz djela *Ljetopis Popa Dukljanina*, iz čijega se teksta daje razaznati da je *comes* isto što i župan.²⁷ U hrvatskome prijevodu istoga teksta, tzv. *Hrvatskoj redakciji* nastaloj u 14. ili 15. stoljeću, *sapiens* dolazi u značenju “starac”,²⁸ što onda vodi ka zaključku da je na pregovore s kraljem Kolomanom, prema autoru *Qualitera*, bilo poslano 12 “staraca župana”, u kojima valja prepoznati trag stvarne istoimene institucije.

U navedenome dijelu izlaganja u *DAI*, prepoznaje se, dakle, ona razina društvenoga razvoja, koja se definira kao poglavništvo, upravo zato što Hrvatska plemena nemaju arhonta, odnosno kneza (vojvodu).²⁹ To je nesumnjivo pokazatelj da su i naseljena *castra* imala svoju gentilnu vlast. Primjer ninskoga *castruma* to nedvojbeno pokazuje, jer se u *DAI* navodi izdvojeno kao naseljen *castrum*, ali i kao središte vladarske župe. Na primjeru ninskoga *castruma*, ali i kninskoga, koji također pripada među naseljena *castra* i središta vladarske župe, očito je da je vladar raniju gentilnu vlast zamijenio svojom.

Jedan od najvažnijih razloga zašto ninski *castrum* postaje biskupsko i župsko središte zasigurno je bila zatečena kasnoantička crkvena i stambena infrastruktura, a pri izboru kninskoga *castruma* vjerojatno je prevladavao njegov strateški položaj. Iz predočenoga postaje razvidnim zašto upravo ta središta postaju oslonac vlasti hrvatskoga vladara, tim više što je takav postupak utvrđen i za druge slavenske vladare.³⁰ Sa svoje strane, S. Ćirković je već naglasio da su naseljena *castra* oslonac vlasti.³¹ Ta konstatacija stoji ako se odnosi na ona *castra* koja su postala središta vladarskoga posjeda, što ne znači da ta uporišta nisu bila pod jurisdikcijom kneza. Zato su i ona naseljena *castra* koja se spominju u *DAI*, a koja nisu postala središta vladarskih županija, vjerojatno zadržala svoju organizaciju i nisu bila uključena u županijski sustav, što je samo potvrda da je proces formiranja vladarskih posjeda-župa već završen.³²

Utvrdivši stanje u nekim od navedenih *castruma*, valjalo bi utvrditi tko su tamo bili nosioci vlasti. U svezi s time vrijedi se osvrnuti na podatak o *castrumu* Ormos, koji se spominje među naseljenim *castrumima* u *DAI*, a koji je identificiran na teritori-

²⁶ Stjepan ANTOLJAK, *Pacta li Concordia od 1102. godine*, Zagreb, 1980., 101-102.

²⁷ Vladimir MOŠIN, *Ljetopis popa Dukljanina*. Zagreb 1950, 55.

²⁸ MOŠIN, 55.

²⁹ ANČIĆ, 1999, 221, s osnovnom literaturom o tome razdoblju.

³⁰ Primjer ninskoga i kninskoga *castruma* može se držati potvrdom zaključku da je i hrvatskom vladaru oslonac vlasti *castrum*, kao i kod drugih slavenskih vladara (Martin GOJDA, *The ancient Slavs; Settlement and Society*, Edinburgh, 1991., 45-57).

³¹ Sima ĆIRKOVIĆ, “Naseljeni gradovi? Konstantina Porfirogeneta i najstarija teritorijalna organizacija”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 32/1988., 9.

³² Rasprava o sudbini ostalih naseljenih mjesta predmet je zasebne raščlambe koja prelazi okvire zadane teme.

ju travunjske župe Vrm i njezina utvrđenja Klobuk, a za njegov je teritorij još i danas sačuvan naziv Koljenovića.³³ O Koljenovićima imamo još jedno svjedočanstvo, no ono upućuje na posve drukčije društvene okolnosti. Naime, u darovnici se kralja Bele IV. Hvaranima navodi da se župan u njihovoj sredini bira iz redova nobila koji su koljenovići.³⁴ S time bi u svezu trebalo dovesti i podatak iz Povaljske listine iz 1184. godine, gdje se za predstavnike otočke javne vlasti kaže da su “dedišći vladanê otočьskomu”.³⁵ Svojedobno je A. Menac utvrdila da je pridjevski oblik “dedišći”, premda s višeslojnim značenjem, ipak semantički vezan uz pojam didić.³⁶ Iz toga, pak, proizlazi da se rodovsko plemstvo nije samo na otoku Hvaru nazivalo koljenovićima ili didićima, nego i ono u naseljenim *castrumima* u Travuniji, ali i u onim spomenutim u Krštenoj Hrvatskoj. M. Dinić, koji je istraživao problem didića na širem južnoslavenskom području, utvrdio je da u didićima treba prepoznati kategoriju slobodnih seljaka koje ubraja među vlastelu ili vlasteličice.³⁷ Pismene tragove o didićima nalaze se i na širem slavenskom području, kao npr. u Rusiji u 13. stoljeću,³⁸ a u Hrvatskoj se nalaze u drugoj polovici 13. stoljeća nastanjeni u gradu Trogiru i u selima njegove okolice, u Radošiću³⁹ i Ostrogu⁴⁰, ali i u Poljičkoj županiji⁴¹. Premda rasprava o didićima prelazi okvire zadane u ovoj prigodi,⁴² držimo bitnim to da u toj instituciji treba prepoznati prežitak hrvatskih rodova koji su se naselili u nekadašnjoj rimskoj provinciji Dalmaciji te su naseljavajući dio te provincije, kroz instituciju staraca župana, organizirali svoju gentilnu vlast⁴³.

Primjer *castruma* Ormos, koji je bio nastanjen didićima, pouzdan je temelj za zaključak da su i nastanjena *castra* u Krštenoj Hrvatskoj bila naseljena didićima, odnosno

³³ ĆIRKOVIĆ, 1988., 15.

³⁴ *Hvarski statut* (ur. Antun Cvitanić – Ivo Kasandrić), Split: Književni krug, 1991., 14: *nobile de genere Genithi*.

³⁵ Dragica MALIĆ, 1987, “Povaljska listina”, u: *Obljetnica povaljske listine i praga 1184-1984, Brački zbornik XV/1987.*, 11, red. 3.

³⁶ Antica MENAC, 1987, “Neke jezične veze povaljskih listina i staroruskih pisanih spomenika”, u: *Obljetnica povaljske listine i praga 1184-1984; Brački zbornik XV/1987.*, 104.

³⁷ Mihajlo DINIĆ, 1967, *Humsko-trebinjska vlastela*, Beograd 1967., 86-89.

³⁸ MENAC, 104.

³⁹ Ivan LUCIĆ, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I.* (preveo Jakov STIPIŠIĆ) Split, 1979., 495-6.

⁴⁰ ...*dedigog de Ostrogu* (CD, VI, 209).

⁴¹ Navode se na posjedima splitske nadbiskupije, potvrđenima 1192. godine od pape Celestina III. (CD, II, 251-2).

⁴² U svezu s time nameće se usporedba sa seoskim zajednicama u Kastavskoj gospoštiji (Mošćenice, Veprinac), u kojima živi slobodno seljaštvo koje je legaliziralo svoja prava, ali se ne imenuju didićima. Vjerojatno razloge treba tražiti u razlici organizacijskih oblika javne vlasti.

⁴³ Nesumnjivo je da je rod Hrvata dio slavenskoga svijeta. Materijalna kultura koja potječe iz vremena neposredno nakon doseljenja u literaturi se definira kao “ranohrvatska”, što je točno jer se formira na teritoriju nad kojim su hrvatski vladari uspostavili svoju gentilnu vlast. Kada pak govorimo o etnogenezi Hrvata u provinciji Dalmaciji, u tome procesu neosporni su franački utjecaji, ali i utjecaji onih zatečenih starosjedioca Romana, po čemu se tako oblikovana baština ipak bitno ne razlikuje od ostalih slavenskih plemena spomenutih u *DAI*. No, po svemu sudeći gentilna je vlast Hrvate bila jača i čvršća nego u ostalih slavenskih plemena, pa se u suvremenim vrelima zato i govori o narodu, što je ipak predmet za zasebnu raspravu.

da su u tim naseljima i njihovoj okolici didići imali organiziranu vlast. Podatak koji donosi Lucić u svome djelu *Povijesna svjedočanstva ...*, gdje spominje didiće iz Radošića nastanjene u Trogiru, koji su predali svoja prava trogirskom plemiću Stjepanu Cegi, pa im je zato on imenovao *župana et magis veteranum* svih zemalja i prihoda spomenutoga sela,⁴⁴ u mnogome nam pomaže da se to razriješi. U prijevodu Lucićevih *Povijesnih svjedočanstva* apozicija *magis veteranum* prevedena je kao “župan i starješina”, premda je Lucić prepoznao da ovdje *magis* znači isto što i *senior*, odnosno hrvatski “stariji”.⁴⁵ Da je takvo Lucićevo mišljenje točno potvrđuje podatak iz 1286. godine, kada se u Dubrovniku spominje neki *veteranus* David, nekoć zvan župan Dimitrije.⁴⁶ Prema tome, teško može biti dvojbe da pod apozicijom *magis veteranum* treba prepoznati “starca župana”. Važno je naglasiti da se u spornoj darovnici kralja Zvonimira iz 1076. godine, kojom on daruje posjede splitskoj crkvi, među njima spominju i *castrumi* Radošić i Ostrog, koji se ne navodi kao utvrđenje,⁴⁷ a njegovi seljani nanose štete splitskim građanima i nadbiskupu⁴⁸. Već po tome Radošić i Ostrog pripadali bi među naseljena *castra*. Budući da se iz Lucićeva podatka može razabrati kontinuitet seoskoga ustroja vlasti u Radošiću, onda nema sumnje da je njihova samouprava samo “preslika” one prijašnje. Prema tome didići su birali svoga župana u *castrumima*.

Kako se vidi iz obje darovnice vjernost (*fidelitas*) prema vladaru iskazivala se obavljanjem dužnosti ne samo u teritorijalnoj organizaciji, nego i na vladarskome dvoru. Osim pisanih potvrda, o tome svjedoče i zapisi imena župana na dijelovima crkvene arhitekture, uz čije je ime povezana izgradnja ili dogradnja crkvenoga objekta. Fragmentarni natpis s titulom “župan” i (nejasnom) uputom na hrvatskoga vladara, pronađen na ulomku arhitrava crkve Sv. Marte u Bijačima, kod Trogira, iz kraja 8. ili samoga početka 9. stoljeća,⁴⁹ potvrđuje da je slavenska institucija župana uključena u sustav vladarske organizacije, kao nosilac javne vlasti. Apozicija *Croatorum*, za koju nije posve jasno na što se odnosi, mogući je pokazatelj da je to bio neki od hrvatskih knezova, tim više što stilizacija natpisa upućuje na intitulaciju iz obiju vladarskih darovnica 9. stoljeća, u kojima se navodi knez zajedno sa županima. Budući da je pronađeni natpis u svezi s crkvom Sv. Marte može se vjerovati da je to “kamenar darovnica” nekoga od hrvatskih knezova i(li) župana, zasigurno Muncimirovih prethodnika.⁵⁰ Natpis, pak, župana Pristine vjerojatno stoji u svezi s preuređenjem

⁴⁴ LUCIĆ, 495-6.

⁴⁵ Vidi ovdje bilj. 478.

⁴⁶ CD, VI, 566.

⁴⁷ U opisu rata između Splita i Trogira oko toga posjeda Toma Arhiđakon ipak spominje utvrdu, a uz nju crkvu i groblje, a sve je to nakon trijumfa Splitskana bilo devastirano (*Thomas archidiaconus; Historia Salonitana, Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, VI, ur. Franjo RAČKI, Zagreb: JAZU, 1894., 105).

⁴⁸ CD, I, 160-1.

⁴⁹ MILOŠEVIĆ, 1999, 25-67.

⁵⁰ Tonči BURIĆ, “Posljednji salonitanski klesari”, *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku*, 85/1993., 187

zatečene kasnoantičke bazilike u današnjem selu Ždrapanj.⁵¹ Nije isključeno da je to bio Priština župan mačonoša, koji se navodi među svjedocima u Muncimirovoj darovnici. U kasnijim vrelima taj se posjed naziva Ždrapanj i pripada u baštinske posjede neke od hiža bribirskih Šubića.⁵² U literaturi se obično navodi da je to bio župan bribirske županije, što se može prihvatiti samo što je to bio posjed, koji se u kasnijim vrelima navodi u kotaru kasnosrednjovjekovne bribirske utvrde,⁵³ vjerojatno nekoć teritorija istoimene županije. Budući da je to bila privatna donacija župana Pristine, koju bi trebalo staviti u vrijeme vladavine vojvode (kneza) Branimira, valja je promatrati u kontekstu todobnih političkih i crkvenih prilika. Naime, vrijeme je to koje karakterizira obnova postojećih i izgradnja novih crkava,⁵⁴ te sukladno tomu valja razumijevati i tu donaciju. Iz toga što na natpisima stoji apozicija župan može se zaključiti da se time željelo istaknuti njihov društveni položaj - dužnosnika kneževine, i njihov doprinos u izgradnji "kršćanske zajednice", započetoj za vladavine vojvode (kneza) Branimira.

Položaj župana u sklopu Hrvatskoga Kraljevstva

U jednom od pisama pape Ivana X. poslanom oko 925. godine kralju Tomislavu, papa se obraća ne samo kralju, nego i svim županima, svećenicima i čitavom narodu u Dalmaciji i Slavoniji.⁵⁵ Iz toga se raspoznaje struktura javne vlasti kakva je već ocrтана: *rex Croatorum – zupani – universus populus*. Da su župani doista uz kralja nosioci vlasti potvrđuje i podatak iz darovnice kralja Krešimira IV. samostanu Sv. Ivana u Biogradu iz 1060. godine. U drugoj se, naime, verziji toga dokumenta, među svjedocima koji su potvrdili čin darivanja, spominje samo *Guoiçone bano*, a ostali su svjedoci jednostavno označeni kao *meisque primatibus*,⁵⁶ što bi u ovome konkretnom slučaju trebalo značiti kraljevski dužnosnici. Iz sintagme *meisque primatibus* jasno se razabire da se ona odnosi na one koji su potpisani među svjedocima u prvoj verziji darovnice, a među njima je bilo i župana. Važno je naglasiti da ti ne spadaju više u dužnosnike kneževine (*primates populi*) nego dužnosnike kraljevstva (*primates regni*).

U sankciji darovnice kojom kralj Zvonimir daruje samostanu Sv. Benedikta u Splitu zemljište Pusticu, među onima na koje se sankcija odnosi spominju se i *regum*

⁵¹ Vedrana DELONGA, "Predromanički ciborij iz svete Marte u Bijačima", *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 26/1999 (2004.), 252. Premda se to izričito na natpisu ne navodi, nije isključeno da su natpisi s imenom Budimira iz crkve Sv. Petra u Bojišću te natpis s imenom Godimira, pronađen kod današnje crkve Sv. Nikole u Kuli Atlagića, također podrazumijevali titulu župana (o tim natpisima vidi DELONGA, 1999, 194-5, 195-6).

⁵² Franjo SMILJANIĆ, "Topografska zapažanja o zadarskom posjedu Brda", u: *Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast*, Zagreb, 2003., 15, bilj. 62.

⁵³ SMILJANIĆ, 2003, 23-9

⁵⁴ O tome, kao i drugim okolnostima Branimirove vladavine, vidi ANČIĆ, 2001, 305-320, s navedenom literaturom.

⁵⁵ ...*omnibusque episcopis nostris suffraganeis, verum etiam et omnibus zupanis cunctisque sacerdotibus et vniuerso populo per Slauoniam et Dalmatiam commorantibus* – CD, I, 35.

⁵⁶ CD, I, 89-90.

*uel principium, iupanorum, parua siue magna personas.*⁵⁷ Isticanje župana, odmah do kralja, samo je potvrda da su upravo oni ti s kojima kralj vlada. Iz toga se razabire da oni i dalje vladaju zajedno s kraljem, samo što se promijenio njihov društveni položaj, oni su sada “plemeniti” i pripadaju zajednici kraljevskih plemića.

U literaturi se obično pod pojmom kraljevskoga župana podrazumijevao župan kraljevskih županija. Čini se, međutim, da ta tvrdnja ne stoji. To potvrđuje podatak o Jakovu tepčiji, koga kralj Zvonimir zajedno sa Strezinjom bribirskim i Jurom ninskim županom, naziva svojim plemenitim županima (*suorum nobilium iuppanorum*), ne samo prigodom darivanja alodija Ivana Slavena samostanu Sv. Ivana,⁵⁸ nego i na kraljevskome sudu u Ninu. Tu se, naime, vodi rasprava radi razrješenja prijepora oko vlasništva nad posjedom Miranje, pa se u dokumentu kaže da je odluka donesena uz pristanak i potvrdu kralja Zvonimira i njegovih plemenitih župana (*suorumque nobilium iuppanorum*): Strezinje Bribirskoga, Jakova tepčije i Jure ninskoga župana te Lubomira župana.⁵⁹ Takav položaj stekao je i Leon *protospatarius*, najviše rangirani dužnosnik bizantske teme Dalmacije, koji se spominje među kraljevskim dvorjanima u darovnici za otok Maon kao župan.⁶⁰ Očito je da je počašćen tim naslovom, što je samo potvrda više da je kralj uspostavio svoju vlast i nad teritorijem nekadašnje teme.

Vjerojatno je sličan položaj uživao i “vojvoda Morjana” (*dux marianorum*) Jakov. Jakov se u vrelima navodi među splitskim nobilima,⁶¹ iz čega se može zaključiti da ga je kralj **postavio** za **vojvodu** Morjana,⁶² tim više što titula *dux* pripada u kraljevski dignitarij⁶³. Ovdje svakako treba naglasiti da titula *dux* više ne stoji kao oznaka nosioca gentilne vlasti, nego kraljevske vlasti. Iz vrela u kojima se ta titula javlja razabire se da je to svakako bio visoko rangirani kraljevski dužnosnik, koji je kao takav *introduktor* (legat),⁶⁴ što znači osoba koja predstavnika splitskoga samostana Sv. Benedikta uvodi u posjed vlasništva zemlje Pustice⁶⁵. U prijeporu oko zemljišta u današnjem poljičkom primorju Jakov je zamoljen da kao svjedok, dakle kao osoba

⁵⁷ CD, I, 170.

⁵⁸ CD, I, 148-9

⁵⁹ *Listine o odnošajih između južnoga Slovenstva i Mletačke republike*, ur. Šime LJUBIĆ, Zagreb: JAZU, 1889., 162-3.

⁶⁰ ...*dominus Leo imperialis protospatarius ac totius Dalmacie ac iupanus* – CD, I, 116.

⁶¹ *Vnde nos conuocatis iterum multis Spalatinorum nobilibus, inter quos etiam Jacobum Marianorum ducem cum suis militibus ibidem interesse rogauimus ante quorum presentiam...* NOVAK, 214, br. 5.

⁶² Prema *Ljetopisu*, kao nekoj vrsti zrcala suvremenih shvaćanja o uređenju vlasti, kralj u svakoj provinciji ...*banum ordinavit, id est ducem, ex suis consaguines fratribus ... ex nobilioribus earundem provinciarum* (MOŠIN, 55). Međutim, u slučaju Jakova to ne stoji, jer Jakov pripada među splitske plemiće, što više u odnosu prema Berigoju koji je zabilježen kao *iudex i rex*, Jakov je “plemenit”, što potvrđuje da je Jakov postavljen od kralja.

⁶³ MOŠIN, 55. Utvrđeno da je “morjanska” vlast plemenska (KATIČIĆ, 1993, 57 i dalje), pa se zato može smatrati da je kralj dodijelio titulu *dux* splitskom plemiću Jakovu. Prema shvaćanjima koja zrcali *Ljetopis*, u raspodjeli kraljevskih dužnosti ovlasti kraljevskoga *dux* iste su kao ovlasti koje je imao ban. Zato se u *Ljetopisu* i kaže da je ban isto što i *dux*.

⁶⁴ U instituciji “introduktora” prepoznaje se inače služba pristava (KOSTRENČIĆ, 27).

⁶⁵ CD, I, 170.

javne vjere, bude prisutan u razrješavanju zemljišnih parnica⁶⁶. Po tome on obavlja poslove jednoga kraljevskoga župana, pa kao i u primjeru Jakova tepčije, on ima položaj kraljevskoga župana! Iz toga se jasno razabire da položaj kraljevskoga župana imaju i oni koji su obavljali kraljevske dužnosti, a nisu bili kraljevski vlastelini.⁶⁷ Prema tome stjecanje položaja kraljevskoga župana znači zapravo stjecanje posebne **časti**, koju je kralj dodjeljivao ne samo za obavljanje kraljevskih dužnosti, kako na dvoru tako i u teritorijalnoj organizaciji, nego i u okolnostima bitnim za obavljanje kraljevske vlasti.⁶⁸

Iz svega rečenoga proizlazi da su župani zapravo *proceres* Kraljevstva, koji se uz kralja spominju još u odredbama splitskoga crkvenoga sabora iz 925. godine,⁶⁹ što je ne samo potvrda da pripadaju među nosioce kraljevske vlasti, nego i potvrda da je hrvatski kralj svoju vlast organizirao po uzoru na franačkoga kralja⁷⁰. Župani, dakle, služe kralja kao njegovi *fideles*, koji vjernost kralju potvrđuju zakletvom, kao njegovi vazali.⁷¹

Najvažniji položaj u organizaciji kraljevske vlasti imali su župani kao **vlastelini** kraljevskih županija, jer su županije bile organizacijski modus i poluga preko koje se iskazuje vladarska vlast i moć.⁷² U vrelima spominju se lučki župani: Uiachičo, Cosmas;⁷³ ninski župani: Bolemir,⁷⁴ Adamac,⁷⁵ Dessina,⁷⁶ Iurra;⁷⁷ bribirski župani: Cermnicus,⁷⁸ Strezinna,⁷⁹ Budeč;⁸⁰ kninski župan: Creina;⁸¹ cetinski župani: Dragomir,

⁶⁶ Bio je to spor koji je vodio Petar Crni s Miroslavom oko posjeda Glavice u današnjem poljičkom primorju (NOVAK, 214, br. 5).

⁶⁷ Prema tome ne stoji niti pretpostavka temeljena na podatku iz Korčulanskoga kodeksa prema kojoj bi spomen dvanaestero kraljevskih župana, koji se zaklinju zajedno s kraljem Krešimirom IV. pred papinskim legatom opatom Majnardom, bio neizravan spomen kraljevskih župana koji su stajali na čelu dvanaest hrvatskih županija, kako je to pretpostavljao V. Foretić (Vinko FORETIĆ, "Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu", *Starine JAZU*, 46/1956., 23-4).

⁶⁸ U Ljetopisu to nam potvrđuje primjer Radigrada, sina raškoga župana, koji je nakon ženidbe kralja Predimira za njegovu sestru postavljen za župana u Onogostu, ili Tihomila, koji je od kralja Časlava dobio Drinsku županiju zbog ubojstva ugarskoga velikaša Kiša (MOŠIN, 65, 74).

⁶⁹ *Quod si rex et proceres Croatorum omnes...* (CD, I, 32). Radi se o uredbi kojom se spomenutima zabranjuje ređenje i posvećenje svećenika i posvećenje crkava.

⁷⁰ Susan REYNOLDS, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, Oxford 1984., 60-61.

⁷¹ REYNOLDS, 1984., 28.

⁷² Mladen ANČIĆ, "Od vladarske curtis do gradskoga kotara", *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 26/1999 (2004), 212.

⁷³ CD, I, 106, 114.

⁷⁴ CD, I, 67

⁷⁵ CD, I, 106, 114, 115, 121, 127, 128, 132, 133, 163.

⁷⁶ CD, I, 117, 118.

⁷⁷ CD, I, 149, 150.

⁷⁸ CD, I, 117, 118.

⁷⁹ CD, I, 149, 150, 156, 161, 163, 189.

⁸⁰ CD, I, 114;

⁸¹ CD, I, 167.

Pribina,⁸² Visenus;⁸³ župani “zastobriscico”: Ulcina⁸⁴ i Dragoslavus;⁸⁵ dridski župani: Dragoslaus⁸⁶ i Osrina;⁸⁷ krbavski župani: Desimir⁸⁸ i Desila;⁸⁹ livanjski župan Zellirico;⁹⁰ župan “zatinscico” Uilcina;⁹¹ te sidraški župani: Jurainna,⁹² Petar,⁹³ Mutimir,⁹⁴ Lubomir⁹⁵ i Jurana⁹⁶. Valja ovdje svakako pripomenuti: zbog obilježja sačuvanih isprava korpus podataka o tim županima odnosi se uglavnom na županije smještene u zaleđu dalmatinskih gradova. Usporedimo li, pak, predočeni popis s popisom koji donosi *DAI* razlike su lako uočljive. Tako se na listi župana ne spominje županija Nina ili Novigradska županija,⁹⁷ koja je tada imenovana kao Lučka. Također se ne spominje ni županija *Parathalassia*, ali je zato po nazivima župana Jakova i Rusina *morsticus* jasno da se ona zvala Primorskom.⁹⁸ Kao “nove županije” u odnosu na popis iz *DAI* navode se županije Zastobriska, Zatinska i Poljička.

Popis kraljevskih vlastelina pokazuje da su pod kraljevsku jurisdikciju uključene županije krbavska i lička, pa se u teritorijalnoj organizaciji spomenutih županija više ne nalazi ban nego kraljevski vlastelini, kako inače stoji u opisu organizacije kraljevske vlasti u *Ljetopisu Popa Dukljanina*, gdje se za župane kaže da nisu više podložni banu, nego direktno kralju.⁹⁹

Formiranje novih županija, zatim njihovo preimenovanje prema teritoriju ili jurisdikciji župske utvrde, potvrđuje da je to bila posve druga teritorijalno-upravna organizaciji, koja više nije ustrojena po sustavu *castra*. Temelj organizacije je razdioba zemlje, pa su zato i nazivi župana katkad dani u pridjevskoj formi,¹⁰⁰ kao npr. cetin-

⁸² *CD*, I, 142, 163.

⁸³ *CD*, I, 189.

⁸⁴ *CD*, I, 166.

⁸⁵ *CD*, I, 189.

⁸⁶ *CD*, I, 190.

⁸⁷ *CD*, I, 189.

⁸⁸ *CD*, I, 161.

⁸⁹ Lujo MARGETIĆ, “Poruka i datacija Ljetopisa popa Dukljanina”, u: L. MARGETIĆ, *Hrvatska i crkva u srednjem vijeku*, Rijeka, 2000., 386,

⁹⁰ *CD*, I, 24.

⁹¹ *CD*, I, 117, 118.

⁹² *CD*, I, 88, 91, 169, 149-50.

⁹³ *CD*, I, 114, 130-1, 156.

⁹⁴ *CD*, I, 117-8.

⁹⁵ *CD*, I, 142, 150-1.

⁹⁶ *CD*, I, 149-50.

⁹⁷ Aleksandar LOMA, 1999/2000, “Serbisches und Kroatisches sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 37/1999.-2000., 100.

⁹⁸ Stjepan GUNJAČA, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, knj. III, Zagreb, 1975, 101.

⁹⁹ Župani su banu podložni i u vrijeme bana Pavla Šubića (Mladen ANČIĆ, “Od kralja ‘poluboga’ do prvih ideja o ‘nacionalnom’ kraljevstvu”, u: *Kolomanov put; Katalog izložbe*, Zagreb, 2002., 98 i dalje), što potvrđuje ugovor između grada Raba i bana Pavla iz 1307. godine, u kojem ban Pavao naređuje svim kaštelanima, županima i plemićima, da prema Rabljanima postupaju dobrohotno i da im ne prave štetu (*CD*, VIII, 160-1).

¹⁰⁰ Kao npr. u drugoj verziji Radovanove darovnice (*CD*, I, 117).

ski, dridski, poljički ili morski. Uloga je kralja u razdiobi teritorija po županijama izrijekom naglašena u *Ljetopisu Popa Dukljanina*,¹⁰¹ a u hrvatskome prijevodu toga teksta, tzv. *Hrvatskoj redakciji*, govori se o tomu da je ta podjela učinjena temeljem već napisanih povelja¹⁰². Ne može se posve isključiti ni pretpostavka da je svaki župan, kao kraljev vlastelin, dobio takvu povelju. Prema podacima iz *Ljetopisa* kralj je birao župane okružja, kako se inače u tome djelu imenuju županije, među plemenitim ljudima iz istih oblasti i okružja¹⁰³ i one koji su njemu bili direktno podložni¹⁰⁴.

Primjer ninskoga župana Dese,¹⁰⁵ koji je tu čast stekao kao župan,¹⁰⁶ odnosno Jakova tepčije i Adamaca, koji su obojica Ninjani, od kojih je jedan kraljevski vlastelin, drugi dužnosnik na kraljevskom dvoru, potvrđuju navode iz *Ljetopisa*. Obavljanje je te dužnosti **čast** koja se **ne nasljeđuje**. Ninski župan Desa, nakon obnašanja te dužnosti,¹⁰⁷ u vrelima se javlja samo kao župan, što je potvrda da se stečena **titula** župana **nasljeđuje**.¹⁰⁸

U vrelima se župani katkad javljaju zajedno sa svojom oružanom družinom. Potvrđuje to primjer bibrirskoga župana Strezinje, kojega nalazimo, zajedno sa njegovim vojnicima (*quinque suis militibus*),¹⁰⁹ kao jednoga od svjedoka prilikom kupnje zemlje u Pisačama u Kamenjanima¹¹⁰. Sličan je primjer onaj gdje se u sporu s Petrom, opatom samostana Sv. Ivana u Biogradu, oko zemlje u Miranju na sudu u Ninu uz Strezinju navode i *suique parentes*.¹¹¹ Pretpostavljamo da je u oba slučaja to stalna žu-

¹⁰¹ MOŠIN, 52.

¹⁰² "... potom toga po rečenih brveležih razdili zemlje i stavi jim mejaše i tolikoje meje gradi i županij" (MOŠIN, 53).

¹⁰³ MOŠIN, 55.

¹⁰⁴ MOŠIN, 55.

¹⁰⁵ Kao ninski župan izrijekom se spominje u obje verziji isprava izdanih 1070. godine u sporu oko vlasništva nad posjedom Suhovare, između Radovana sina Lilikova, s jedne, i lučkoga župana s druge strane (CD, I, 117-8.)

¹⁰⁶ U darovnici setre bana Godimira, Jelenice, iz 1028. godine za posjed u Obrovcu, navodi se kao župan (CD, I, 66).

¹⁰⁷ CD, I, 117, 118.

¹⁰⁸ Kao župan izrijekom se navodi u Radovanovoj darovnici iz 1070. godine, koja je izdana u gradu Ninu za Adamaka, ninskoga župana (CD, I, 115), zatim u darovnici braće Ninjana iz 1072. godine samostanu Sv. Krševana za posjed u Obrovcu, gdje je naveden kao svjedok zajedno s Adamikom i Prodanom (CD, I, 126-7), kao i u darovnici kralja Krešimira IV. kojom daruje samostanu Sv. Marije posjed u Brdima (CD, I, 132).

¹⁰⁹ U ovom primjeru *militēs* dolazi u značenju oružane pratnje (KATIČIĆ, 1993, 55). U svezi s time treba upozoriti na karolinšku vojnu opremu pronađenu pojedinačno ili pak u "grobljima na redove", koja se datira sve do 11. stoljeća. Pri tome posebnu pozornost treba pridati nekim tipovima karolinških mačeva (tip H), za koje je utvrđeno da se rabe u Skandinaviji i na području nekadašnjega Sovjetskog Saveza sve do 11. stoljeća (Dušan JELOVINA, *Mačevi i ostruge karolinškoga obilježja u Muzeju Hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 1988., 10 i dalje). Kao njihove nosioce nije teško prepoznati, osim knezova i župana, i pripadnike njihove vojne družine.

¹¹⁰ Šime LJUBIĆ, "Libellus policorion qui Tipicus vocator", *Starine* 23/1889., 162.

¹¹¹ LJUBIĆ, 80, 29.

panova oružana družina,¹¹² koju čine pripadnici njegova roda¹¹³. Štoviše i bužanskoga župana Nemanju nalazimo kako zajedno sa svojom družinom (*parentelom*) pregovara s Rabljanima.¹¹⁴ Valja upozoriti i na primjer župana Bosanskoga Kraljevstva, koje nalazimo prilikom čina darivanja “**sa svojom bratjom**” ne samo u prisutnosti kralja nego i kraljevskih dužnosnika, kao npr. u darovnicama bana Tvrtka iz 1366. i 1376. godine.¹¹⁵

Prema podacima iz *Ljetopisa naplaćivanje poreza i suđenje* bile su najvažnije dužnosti župana, prije svega zato što su to bile i glavne obveze prema kralju.¹¹⁶ Katkad župane nalazimo i na čelu grada, kao u darovnici kralja Petra Krešimira IV. za otok Maun, koja je izdana u gradu Ninu, u vrijeme dok je tamo županovao Adamac,¹¹⁷ što se može smatrati zasada jedinim zapisom o županu grada¹¹⁸. Osim toga, u vrelima nalazimo podatke o županima kao *vlasnicima posjeda* i *graditeljima crkava*. Budući da je obavljanje dužnosti kraljevskoga župana čast koja se nagrađivala posjedom, župan je mogao, kao u slučaju cetinskoga župana Gostiha, dati izgraditi crkvenu zgradu. U ovom konkretnom slučaju riječ je o kraljevskom posjedu Vrh,¹¹⁹ a Go-

¹¹² Vjerojatno to bila naslijeđena rodovska tradicija iz vremena hrvatskih knezova (KATIČIĆ, 1993, 55, bilj. 19, 183 i dalje).

¹¹³ Nazivi *parentes, parentela*, ili jednostavno “bratja”, dolaze u značenju pripadnika rodovskih zajednica. U poljičkom Statutu, gdje u članu 80a, “Zakonu od kolovaj”, između ostaloga stoji da ako bi netko među “bratjom ali inom držinom vrvitjom” želio graditi kolovađu za vodeni mlin (vidi izvorni tekst i prijevod prema Z. Junakoviću u Miroslav PERA, *Poljički statut*, Split, 1988., 484), riječi “držinom vrvitjom” dolaze u istom značenju kao i latinska inačica *parentela* ili *parentes*.

¹¹⁴ CD, IV, 450-451

¹¹⁵ Đuro ŠURMIN, *Hrvatski spomenici, Acta croatica*, 1 (od godine 1100 do 1499) Monumenta Historico Juridica Slavorum Meridionalium, 6. Zagreb: JAZU, 1898., 83, 85-86.

¹¹⁶ MOŠIN, 55.

¹¹⁷ ...*actum in ciuitate Nona Adamizo iupano* ... (CD, I, 114).

¹¹⁸ U svezi s navodom ninskoga suca, koji se spominje uz ninskoga župana u darovnici za otok Maon, za koju se inače navodi da je izdana u gradu Ninu (CD, I, 113-4), nije samo potvrda da ninska zajednica ima već obilježja gradske zajednice (o tome vidi REYNDOLDS, 32), nego se može tumačiti eventualno i time da je ninska zajednica dideća za sebe izborila pravo biranja suca!

¹¹⁹ U literaturi se obično navodi da je crkva izgrađena na Vrh rici, što je i točno, jer se u prvoj polovici 15. stoljeća spominju *Verherica* i *Obrh*, gdje živi rod Čubrijanovića pod svojim vojvodom Ivanom Miselinovićem (Vjekoslav KLAIĆ, “Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća”, *Rad JAZU*, 130/1897., 78). U oba se toponima raspoznaje pojam Vrh, u kojem se prepoznaje položaj na izvoru rijeke Cetine, koji je inače dominantan u pejzažu današnjega vrličkoga platoa i visoravni koja ga okružuje. U popisu kraljevskih posjeda koje je Bela IV. 1251. godine dodijelio banu Stjepanu, nalazi se i posjed *Werh*, smješten između *castruma* Knin, Unac i Grahovo (CD, IV, 495-496). Budući da je poznat položaj sve tri srednjovjekovne utvrde - kninski *castrum* današnja je utvrda poviše grada Knina, trag *castruma* Unac sačuvan je u nazivu istoimene gradine poviše današnjega sela Preodca, smještene na istaknutom brežuljku planine Šator, gdje su sačuvani ostaci utvrde (Slavko GALIOT, “Arheološka topografija Dinare”, u: Zbornik Hrvati Dinare, Bosansko Grahovo - Zagreb 2000., 59), a u Grahovu se prepoznaje današnje istoimeno polje s utvrdom i crkvom (GALIOT, 60) - nije teško zaključiti da je posjed *Werh* s istoime-nim *castrumom* bio na vrličkom platou. Prema tome, župan Gostiha zajedno sa svojom obitelji izgradio je spomenutu crkvu u vrijeme dok je županovao kraljevskom županijom Vrh. Inače uobičajeni naziv Vrhrika koristi se, vjerojatno, zato što je tu bilo crkveno i naseobinsko središte posjeda o čijem položaju još postoji dvojba, pa nije isključen niti položaj poviše Koljana, gdje se nalazi kasnoantička utvrda (Ante MILOŠEVIĆ, Ante MILOŠEVIĆ, *Vrlika, starohrvatska župa Vrh Rika*, Split, 1997., 29).

stih je crkvu dao izgraditi zajedno sa svojim rodom, o čemu svjedoči sačuvani natpis¹²⁰. Objekt je inače izgrađen po uzoru na kraljevske zadužbine, što dostatno govori o ugledu i važnosti toga župana. Sačuvani natpis s imenom ninskoga župana Godečaja na nadvratniku crkve koju je dao urediti u 11. stoljeću¹²¹ samo je potvrda da je u ovome slučaju bila crkva ninskih župana. Treba naglasiti da je u ninskom katastru iz polovice 17. stoljeća zapisano da je ta crkva pod patronatom mletačkoga kneza.¹²² Takav njezin položaj pokazuje da je crkva u trenutku kada prestaje vlast župana u Ninu već bila u funkciji memorijalne crkve ninskih župana, pa bi u tome kontekstu trebalo tumačiti i fomiranje groblja oko nje. U istome kontekstu treba tumačiti i novo uređenje dogradnjom nartekse, čime objekt dobiva status gradske crkve.

Dosta podataka postoji i o posjedima koje su uživali župani. Tako se u kartularu samostana Sv. Ivana u Biogradu spominje da je sidraški župan Jurajna prodao svoj posjed u Sidrazi, koji se pruža od bunara pa sve do stanovite kamene kuće (*palacium*), istome samostanu.¹²³ U Supetarskome kartularu zabilježeno je da je Rusin *morsticus* imao zemlje u Trsteniku.¹²⁴ U opisu, pak, posjeda Ivana djeda Hrvata, koji je smješten na položaju Čeprljani,¹²⁵ među međašima spominje se sa sjeverne strane posjed ninskoga župana Adamaka¹²⁶. Nije isključeno da podatak iz 1394. godine o posjedu Župana vas, smještenome između sela Bokanjca i Blata,¹²⁷ čuva uspomenu na posjed spomenutoga župana. Tijekom 14. stoljeća imamo zabilježene podatke o zadarskom komunalnom posjedu, imenovanom kao "Brda ili Župana selo",¹²⁸ odnosno

¹²⁰ DELONGA, 1999, 88. Premda se natpis po svojim stilskim i epigrafičkim obilježjima datira u 9. stoljeće, sudeći prema sačuvanim grobnim ukopima, početak ukapanja stavlja se u 10. ili najkasnije 11. stoljeće (PETRINEC, 2005., 202), temeljem čega i crkvu smještamo u to razdoblje. U prilog tome ide i analiza sačuvanoga crkvenoga namještaja, za koji je utvrđeno da pripada klesarskoj školi koja traje od kraja 9. pa sve do početka 11. stoljeća (Tonči BURIC, "Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina" u: Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini / znanstveni skup, Knin, 13. - 15. X. 1987., ur. Božidar Čečuk, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1992., 105). U novoj crkvenoj razdiobi poslije 12. stoljeća Vrlika se navodi kao središte istoimene crkvene župe Kninske biskupije, dok tijekom 14. i 15. stoljeća postaje crkva istoimenoga arhiđakonata (plovanije - MILOŠEVIĆ, 1997, 9 i dalje). Vjerojatno tada nastaju graditeljske preinake na crkvi.

¹²¹ DELONGA, 1999, 209-210.

¹²² Luka JELIĆ, "Spomenici grada Nina", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, IV/1898-1890., 163.

¹²³ CD, I, 150. Ovdje *palacium* dolazi u značenju kamene kuće. Nije isključeno da je ta kuća ujedno i kurija skradinskoga biskupa u Tinju, u kojoj je u 12. stoljeću učinjen zapis o podmiri kupnje zemljišta u Tinju, koje je opat samostana Sv. Kuzme i Damjana prodao nekom Vlčini Brukonji (CD, II, 135).

¹²⁴ NOVAK, 223, br.72.

¹²⁵ CD, I, 119-120. Jugozapadno od Bokanjačkoga blata, blizu granice današnje ninske općine, nalazi se uzvisina Čeprljica, gdje bi trebalo tražiti položaj Ivanova posjeda.

¹²⁶ CD, I, 120.

¹²⁷ ...in *Zupana Vas positis in districtu Jadre inter villas Bocagnac et Blata* – DAZd, SZN, Petrus de Serčana, B III, Sv. 51, fol. 1v. Položaj sela Bokanjca u 15. stoljeću približno bi odgovarao teritoriju današnjega Bokanjca, a položaj u međuvremenu nestaloga sela Blata vjerojatno bi trebalo staviti u današnje Radasove stanove, u granicama sadašnjega Bokanjca. Suvremene su Čeprljice, dakle, granična točka između tih sela, sa čije je sjeverne strane nekoć bio posjed ninskoga župana.

¹²⁸ DAZd, SZN, Petrus de Serčana, B. III, Sv. 51, fol 1.

“Brda ili Županjeselo”¹²⁹. Iz navedenih podataka razvidno je da je to bio posjed nekoga župana u Brdima. Iz sačuvanih vrela znamo da je u Brdima kralj imao svoj posjed, ali i da ga je darivao svojim dostojanstvenicima,¹³⁰ vjerojatno nekome od kraljevskih župana.

Sačuvani podaci svjedoče o ovlastima župana koje se tiču njihovih obveza vezanih uz obavljanje poslova iz domene kraljevskih ovlasti. Najviše takvih podataka odnosi se na ovlasti iz kojih se razaznaje njihov položaj **kraljevskih dvorjanika**, u situacijama kada zajedno s kraljem ili u zajednici s drugim kraljevskim dostojanstvenicima daruju ili potvrđuju vlasništvo nad posjedima. Tako ih nalazimo u darovnici kralja Petra Krešimira IV. za otok Maon, kojom kralj, zajedno sa svojim županima, navedenim među svjedocima, knezovima i banovima te drugom kraljevskom svitom, spomenuti otok daruje samostanu Sv. Krševana.¹³¹ Sličnu situaciju ocrtava darivanje alodija Ivana Slavena u Gorici, koje je učinjeno uz pristanak ne samo njegova brata, nego i kralja Zvonimira, ali i prisutnih plemenitih župana.¹³² U darovnici kralja Zvonimira iz 1078. godine, kojom cetinsku župu stavlja pod jurisdikciju Splitske nadbiskupije nakon što se posavjetovao sa svojim *comesima* i drugim *nobilima*, između ostalih spominju se i Adam ninski župan, Stresinja bribirski, Desimir krbavski te Pribina cetinski.¹³³ Zemljište Pusticu, kralj Zvonimir darovao je redovnicama samostana Sv. Benedikta u Splitu nakon što se posavjetovao sa svojim *nobilima*, među kojima se spominju župani Jurina kninski i Višen poljički.¹³⁴ Godine 1078. kralj Zvonimir potvrdio je donaciju svoga prethodnika, kralja Krešimira IV., za posjed u Tokinju zadarskome samostanu Sv. Marije, a među prisutnim uglednicima spomenut je i župan Krenja.¹³⁵ Godine 1089. kod šibenskoga *castruma* kralja Stjepan II., nakon što se posavjetovao sa svojim *nobilima*, među kojima se spominju i Strezinja bribirski župan, Višen cetinski, Dragoslav zagorski, Vratina poljički te Osrin dridski, potvrdio je ispravu kralja Zvonimira, kojom je kralj darovao zemljište u Pusticu u Lažanima.¹³⁶

Nadalje, imamo podataka iz kojih se razabire da je kralj svojim županima dao i **zakonska ovlaštenja** presuđivati u *ad hoc* osnovanim kraljevskim sudovima, zajedno s kraljem odnosno s drugim dostojanstvenicima. Tako primjerice u sporu oko vla-

¹²⁹ DAZd, SZN, Vannes Bernardi de Firmo, B. I, Sv. I/15, fol. 238v.

¹³⁰ CD, I, 119-120; CD, II, 184-5.

¹³¹ ... *cum nostris iupanis, comitibus, atque banis capellanis etiam nostre regale aule cogitare cepit ... Adamço Nonensis iupanus, Viachiço iupanus de Luca, Budeç postelnič Berberensis iupanus, dominus Leo imperialis protospatarius ac totius Dalmacie ac iupanus, Petrus iupanus de Sidraga, Dragomir iupanus de Cetina ...* (CD, I, 113-4).

¹³² ... *suorumque nobilium iuppanorum Stressine Berberistich et Iacobi teuçonis et Iurre Nonensis Iuppani ...* CD, I, 148-149.

¹³³ ... *aliarumque nobilium communi fulcitus consilio ... Pribinnae Cetinscici, Adam Nonensis iupani, Stersnine Broborstici(sic!) –* CD, I, 162-163.

¹³⁴ ... *consultu omnium seruorum dei et nobilium nostroru ... Iurrina Tenestico, Uiseno Polstico –* CD, I, 169-170.

¹³⁵ ... *coram Laurentio archiepiscopo, et Iohannis abbate sancti Bartholomei, et Andria nostro cappellano et Domini co tepize et Crenia iuppano –* CD, I, 167.

¹³⁶ CD, I, 169-70.

sništva nad posjedom Suhovare za kralja Krešimira IV.¹³⁷ ili zajedno s kraljem Zvonimirom u sporu oko vlasništva nad posjedom u Miranju između opata samostana Sv. Ivana u Biogradu, Petra, i bibrirskoga župana Strezinje¹³⁸. Sličan je slučaj zabilježen prigodom suđenja u crkvi Sv. Petra u Omišu, kada župan Zaruba zajedno s kraljem Slavcem i banom Petrom presuđuje u sporu između Slavca i Ljubomira oko zemlje Glavice i doline od Solina sve do vinograda Tustokose.¹³⁹

Župane nalazimo i u položaju **kraljevskih obranika**, kada se zajedno s kraljem Krešimirom IV. zaklinju pred papinskim legatom, opatom Majnardom, potvrđujući izjavu kralja kojom je ovaj zaniijekao svoje sudjelovanje u umorstvu svoga brata.¹⁴⁰ Župane također nalazimo i kao osobe javne vjere, u situacijama u kojima svojom nazočnošću kao svjedoci potvrđuju darovnice pojedinaca,¹⁴¹ odnosno kod dodjeljivanja kraljevskih privilegija samostanima¹⁴². Sličnu ulogu imaju i prigodom darivanja posjeda samostanu Sv. Krševana,¹⁴³ splitskoj crkvi,¹⁴⁴ kod potvrde kraljevskih darovnica,¹⁴⁵ ili darivanja posjeda samostanu Sv. Marije u Zadru,¹⁴⁶ samostanu Sv. Benedikta u Splitu,¹⁴⁷ samostanu Sv. Stjepana u Splitu¹⁴⁸. U takvoj se ulozi pojavljuju i prigodom kupnje ili prodaje zemljišta, primjerice u slučaju samostana Sv. Ivana u Biogradu,¹⁴⁹ ili pri kupnji robova i u sporovima oko vlasništva zemalja samostana Sv. Petra u Sumpetru¹⁵⁰.

Vrela, dakako, bilježe i situacije u kojima su župani nastupali kao **kraljevski beneficijari**. Takva se situacija, primjerice, razaznaje iz privilegija kralja Krešimira IV. samostanu Sv. Ivana u Biogradu, i to u odredbi kojom kralj izričito zabranjuje banovima, županima ili drugim nižim vlastima, ubiranje poreza i ostalih kraljevskih podavanja, od kojih je taj samostan kraljevskim privilegijom oslobođen.¹⁵¹ Župani naplaćuju onima koji ometaju darovane kraljevske posjede, kao npr. u darovnici za

¹³⁷ CD, I, 115.

¹³⁸ CD, I, 149.

¹³⁹ ... *residentibus in ecclesia beati Petri quę sita est in Olmisi, scilicet eorum Slauzo nec non Petro et Sarubba ceperunt altercare nobiscum et ita nobis iudicauerunt* – NOVAK, 215, br. 6.

¹⁴⁰ FORETIĆ, 23-44. L. Margetić dokazao je da je prisega s dvanaesticom prisežnika uobičajni oblik zaklinjanja u srednjem vijeku (Luj MARGETIĆ, "Poruka i datacija Ljetopisa popa Dukljanina", u: L. MARGETIĆ, *Hrvatska i crkva u srednjem vijeku*, Rijeka 2000., 76).

¹⁴¹ CD, I, 126-127, 131,

¹⁴² CD, I, 87-88, 102.

¹⁴³ CD, I, 66-7, 88, 105-106, 112-113, 142-143, 113-114, 116-119, 119-120, 132-133, 133.

¹⁴⁴ CD, I, 160-161, 162-163.

¹⁴⁵ CD, I, 143-144, 169-170.

¹⁴⁶ CD, I, 104-105, 126-127, 131, 132-133, 167.

¹⁴⁷ CD, I, 188-189.

¹⁴⁸ CD, I, 180-181

¹⁴⁹ CD, I, 89-91; LJUBIĆ, br. 18, br. 26, br. 48, br. 76.

¹⁵⁰ NOVAK, 2, 56, 74.

¹⁵¹ ... *et plenare absolutum monasterium sancti Iohannis apostoli et euangeliste, ut neque tributum, neque vectigal regali soluat; donaria secularia debita banis, iuppanis uel reliquis potenciolis prosurs nesciat*. To je dio teksta koji se nalazi u drugoj verziji Krešimirova privilegija spomenutom samostanu (CD, I, 90 – naglasio F. S.).

otok Maon.¹⁵² Sukladno novom čitanju Bašćanske ploče, koje je predložio i obrazložio L. Margetić, vidljivo je da je za vladavine kralja Zvonimira krbavski župan Desili obnašao dužnost **kraljevskoga žrela**, koji je ubirao kraljevske prihode u županiji Luci.¹⁵³ Osim toga župane nalazimo i s ovlastima **kraljevskih legata** ili **poslanika**, čija je dužnost bila uvođenje u ime kralja obdarenika u posjed novoga vlasništva,¹⁵⁴ kao u slučaju cetinskoga župana Višena, koji je 1089. godine od kralja Stjepana II. izabran da dojavi kraljevsku odluku kojom je potvrđeno Zvonimirovo darivanje zemljišta u Lažanima samostanu benediktinki u Splitu, a onda, vjerojatno, i da obavi susljedno uvođenje samostana u vlasništvo darovanoga zemljišta.¹⁵⁵ Slično se može razabrati i za krbavskoga župana Desila i njegova brata Pribu, koji su za vrijeme kralja Zvonimira bili kraljevski poslanici u Vinodolu i na otoku Krku, gdje uvode samostan Sv. Lucije u posjed i vlasništvo darovanoga zemljišta (ledinu) koje im je darovao taj kralj.¹⁵⁶

Konačno, župane, doduše rijetko, nalazimo u situacijama u kojima obnašaju časti **kraljevskih dvorskih dužnosnika**. Tako se u Krešimirovoj darovnici za otok Maon spominje među svjedocima i Budeč bibrirski župan i posteljniki,¹⁵⁷ kojemu je dužnost bila i vođenje kraljevske blagajne¹⁵⁸. Njegov položaj na dvoru dokaz je da je obnašanje dvorskih dužnosti bilo u djelokrugu župana kraljevskih županija.

¹⁵² CD, I, 114.

¹⁵³ "Mi župan D-e-s-i-l-a Kr` (b)ave, žral`c v` Lu/ce" (MARGETIĆ, 2000, 386) U Zakonu veprinačke općine iz 1500. godine, gdje je regulirano da Veprinčani između sebi biraju "gospodskoga zrela" koji ima "gledat kraglievea prihodischa", a to je desetina žita, vina i janjaca, koja ubire valput ili kapetan gospoštije kastavske (Oleg MANDIĆ, "Osnove pravnooga uređenja veprinačke općine", *Rad JAZU* 306/1955., 112, bilj. 195). Iz navedenih je podataka očito da se u veprinačkoj zajednici zadržala služba "žrela", koje nema ni u Kastavu niti u Mošćenicama. U Veprinačkom zakoniku predviđeno je da "žrela" izabere gospodar, ali u tome slučaju ovaj ga "ima ga pokazati ako bude na nas priseć na zakon" (MANDIĆ, čl. 25). Iz toga se jasno razabire da ga seoska zajednica ne mora prihvatiti. U odnosu na podatak iz Bašćanske ploče razlika je u tome što se tu radi o službi koju obavlja vlastelinov odabranik, a prihode ubire kapetan zvan "valput", a ne više osoba s titulom "župan". Valput zapravo ovdje označuje kapetana Kastavske gospoštije, dužnost koju stvarno obnaša riječki kapetan, a koja je uvedena po uzoru na ostale habsburške posjede, i to u službi namjesnika gospodara posjeda, iz vremena kada Veprinac postaje vlasništvo grofova Wallsee. Iz teksta se Zakonika razabire da valpult obavlja iste dužnosti kao i žrel, no razlika je u tome što žrel u ime seoske zajednice nadzire a ne kupi kraljevske prihode. U svezi s time valja istaknuti da je ubiranje kraljevske desetine povjereno valputu kao vlastelinskome dužnosniku u 10. stoljeću i u karantanskom hrvatskom kneštvu, onome koje se naziva *pagus Crouati* (Stjepan ANTO-LJAK, "Hrvati u Karantaciji", u: Stjepan ANTOLJAK, *Hrvati u prošlosti*, Split 1992., 84, bilj. 63). Može se temeljem toga pretpostaviti da je i u Karantaciji, dok je bila samostalna, tu desetinu ubirao žrel! Prema tome, niti u hrvatskim županijama nije isključeno postojanje funkcije žrela, pa bi time i predloženo Margetićevo čitanje bilo točno! Po tome bi institucija žrela bila još jedna slavenska tečevina, koju je prihvatila kraljevska kancelarija.

¹⁵⁴ MARGETIĆ, 2000, 356. U dužnosti kraljevskih poslanika prepoznaje se kasniju službu pristava koji uvađa vlasnike u posjed (Marko KOSTRENIĆ, *Fides publica (javna vjera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Beograd, 1930., 27).

¹⁵⁵ CD, I, 170.

¹⁵⁶ MARGETIĆ, 2000, 368.

¹⁵⁷ *Budeč postelnic Berberensis iupanus* – CD, I, 114.

¹⁵⁸ Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985., 46.

Položaj kraljevskoga župana u vrijeme ugarsko-hrvatskih kraljeva

Položaj se župana nije promijenio praktično sve do vremena vladavine kralja Bele IV. pa oni pripadaju među kraljevske uglednike. Tako se za sidraškoga župana 1181. godine kaže da je *nobilis vir Drascen iupanus filius Slouinie*.¹⁵⁹ Malo kasnije, točnije 1182. godine, kada se u pratnji kneza Maura na sastanku sa Stankom Lapčaninom i drugima, odlučivalo oko posjeda zemljišta u Kokičanima, navode se župan bibrirski Miroslav i Kathalda kninski, a za Desinju Slovinje, Kosmu Pribičevića, Posila Rusinica te Jakova sina Mislimira navodi da pripadaju među *alios viros*.¹⁶⁰ Pri tomu jedino za Desinju zasigurno znamo da je bio sidraški župan,¹⁶¹ što znači da nije isključeno da to nisu bili i drugi nabrojani.

Položaj kraljevskoga župana možda najbolje osvjetljava Povaljska listina iz 1184. godine, i to u onome dijelu kada se Ratko, pop i koludar crkve i samostana Sv. Ivana, obraća knezu Brečku, županu Prvošu, sucu Desenu i brašćiku Prvoslavu. Tu se, naime, kaže: “kneže i svi vlasteli”, a knezu i županu, koji su držali samostanske zemlje, obraća se ovako: “molju vy vlastele”.¹⁶² Pojam “vlastela” ovdje dolazi u značenju onoga tko obnaša javnu vlast, u konkretnome slučaju najvjerojatnije izvedenu iz kraljevskoga darivanja.

Obnašajući kraljevsku vlast, župani zajedno s kraljem ili kraljevskim dužnosnicima odlučuju u prigodi dodjeljivanja posjeda ili pak u presuđivanju oko vlasništva nad zemljom. Tako 1182. godine, za vladavine kralja Bele III., primorski knez Mauro, zajedno sa županima Miroslavom bibrirskim, Kathaldom kninskim i drugima, dosuđuje Stani Lapčaninu posjed Kokičani, koji mu je dodijelio kralj Bela uz savjet prije navedenih slavenskih župana i uglednika.¹⁶³ U sporu oko uzurpacije vlasništva nad posjedom Slivnik samostana Sv. Krševana, smještenoga u predjelu zvanom Brda, 1183. godine ban Dionizije, nakon što se savjetovao sa slavenskim županima, presudio je u korist samostanu i dodijelio mu zemlju, da bi nakon toga banov pristav Demomir Sramlenov uveo samostan u vlasništvo te zemlje.¹⁶⁴ Navedeni primjeri potvrđuju da su župani zadržali pravo dano im od kralja da zajedno s njime presuđuju.

Osim toga nalazimo župane kako obnašaju dužnost **banskoga pristava**, kao npr. 1184. godine, kad je na kraljevu dvoru ban Dionizije naredio bibrirskome županu Miroslavu da bude pristav opatu samostana Sv. Krševana iz Zadra, Marinu, u sporu oko vlasništva nad posjedom Slivnik u Brdima.¹⁶⁵ Naravno, vrela bilježe i obavljanje dužnosti **župana kraljevskih utvrda**, kako to svjedoči zapis o kliškom županu Saracenu iz 1171. godine, koji zajedno s Bratočom, sucem istoga *castruma*, sklapa mir sa

¹⁵⁹ CD, II, 171-2.

¹⁶⁰ CD, II, 179-180.

¹⁶¹ CD, II, 132-133. Osim toga sina, Slovinja je imao još i sina Dražena, a on je bio sin župana Ivana (CD, IV, 40).

¹⁶² MENAC, 103, red. 11.

¹⁶³ ... *a seresinissimo domino nostro Bela rege in singulorum causis iuste procedere et fino debito terminare, ex consilio predictorum iuppanorum aliorumque virorum qui presentes que erant diximus* – CD, II, 179-180.

¹⁶⁴ ... *dominus banus de consilio et iudicio cunctorum iuppanorum Sclauonie* – CD, II, 184-186.

¹⁶⁵ CD, II, 184-185.

Splićanima.¹⁶⁶ U ovo su doba župani još uvijek prisutni i kao **svjedoci**, čime je potvrđen njihov položaj osoba javne vjere u raznim prigodama: prilikom sklapanja mira, npr. u slučaju Splićana i Klišana,¹⁶⁷ zatim prigodom dodjeljivanja zemlje koludricama Sv. Benedikta u Dilatu¹⁶⁸. Prisutni su i prilikom dodjele zemlje Stilpice (Stubice), u poljičkom primorju, samostanu Sv. Petra Gumajškoga,¹⁶⁹ kao i prilikom uvođenja u posjed zemlje Sv. Bartola splitskoga nadbiskupa Rogerija¹⁷⁰. Nalazimo ih također i prilikom uvođenja u posjed zemlje za potrebe crkve Sv. Stjepana kralja i kapele Sv. Ivana,¹⁷¹ pa i prilikom sklapanja crkvenih poslova¹⁷².

Osim što obavljaju kraljevske dužnosti, imamo podataka i o njihovim *ovlastima u županijama*. Tako je 1172. godine sidraški župan Desinja Slovinov, na temelju isprave koju je predočio rogovski opat, a u nazočnosti živućih svjedoka navedenih inače u tome dokumentu, presudio pred prisutnim svjedocima za otuđeno samostansko vlasništvo nad zemljištem Mojmirovim u Tinju u korist rogovskog samostana Sv. Kuzme i Damjana i pritom ovlastio svoga pristava Dobronju da uvede samostan u taj posjed.¹⁷³

No, župani su i sami obavljali dužnosti **pristava**. Tako 1181. godine, kada Mihajlo biskup skradinski dosuđuje samostanu opatica Sv. Dimitrija i Tome, iz Zadra, oteto zemljište u Bubnjanima, samostan u posjed toga zemljišta uvodi kao pristav već spominjani *nobilis vir Drascen iupanus filius Slouinie*,¹⁷⁴ čime je potvrđen položaj župana kao osobe javne vjere. Uz to se župani javljaju i kao **obranici**, kao npr. župani Stjepan Jerak i Sracin Bešanijem, koji 1188. godine šalju Radića Sramljenova, dvornika Isakova, da kao pristav vrati samostanu Sv. Kuzme i Damjana otete zemlje i vinograde kod Tinja, koji su samostanu oteli Brukonja i njegovi nasljednici nakon što su u istom pravnom postupku presudili o povratku posjeda.¹⁷⁵

Sačuvani podaci, dakako, potvrđuju da su i u ovo doba župani imali svoje posjede. Tako prema podatku iz 1166. godine znamo da je župan lučki Kuzma na samrti, pošto se povukao u samostan Sv. Krševana u Zadru, ostavio spomenutom samostanu svoju zemlju u Kamenjanima.¹⁷⁶ S time u svezu valja dovesti podatke kakav je onaj

¹⁶⁶ CD, II, 129-130.

¹⁶⁷ CD, II, 129-130,

¹⁶⁸ CD, II, 130-132

¹⁶⁹ CD, II, 143-144.

¹⁷⁰ CD, II, 166-167.

¹⁷¹ CD, II, 192-194.

¹⁷² CD, II, 142.

¹⁷³ CD, II, 132.

¹⁷⁴ CD, II, 171-172.

¹⁷⁵ CD, II, 218.

¹⁷⁶ CD, II, 107. Može se pretpostaviti da je to posjed koji je u drugoj polovici 14. stoljeća imenovan kao *terre seu ville Grisogoni de Lemesso in Terzci* (Mirko ZJAČIĆ-Jakov STIPIŠIĆ, 1969, *Spisi zadarskih bilježnika*, II, Zadar: DAZ, 1969., 157). Sudeći prema opisanim granicama, posjed se nalazio sjeverozapadno od sela Lemeševo Hrašće (njegov je položaj poznat po sačuvanom nazivu gaja današnjega sela Prkos). Budući je poznat položaj sela Tršći (Crkvina-Galovac), koji je u vrelima 11. stoljeća još uvijek dio Kamenjana, a kasnije se iskazuje kao samostalni posjed i selo, onda je to jasna potvrda da se spomenuti Kamenjani još uvijek vode kao jedan posjed.

iz 1460. godine, kada se u selu Raštane, na teritoriju Vranskoga distrikta, bilježi položaj *Zupanschina*¹⁷⁷ ili *Podzupanschine*¹⁷⁸. Tu se vjerojatno radi o posjedu nekoga od sidraških župana, ne samo zato što je Vranski distrikt nekoć pripadao Sidrazi, nego i zato što je riječ o posjedu samostana Sv. Ivana, koji je nakon njegova ukinuća uključen u posjede samostana Sv. Kuzme i Damjana.¹⁷⁹

Navedeni primjeri pokazuju da kraljevski župani nisu više poslanici niti introduttori, nego da su tada ili pristavi, ili imaju svoga pristava. Prema L. Margetiću, afirmacija pristava rezultat je ne samo utjecaja ugarske kraljevske kancelarije, nego je to ujedno i pokazatelj slabljenja državne vlasti, time što je zadržan stari postupovni sustav koji se temelji na usmenosti, u kojem pristav kao ovlaštena osoba javne vjere uzima konkretni slučaj.¹⁸⁰ No, ovdje se ne bismo mogli složiti sa stavom da je to slabljenje državne vlasti. Dapače, u izvješću o vladarskim prihodima kralja Bele III. spominju se ne samo prihodi od biskupija, biskupa, *dux*a Slavonije, nego i župana.¹⁸¹ Premda se iz samoga izvješća vidi da se prihodi ubiru u oba Kraljevstva, ipak je bilo mišljenja da se pod Slavonskim Dukatom podrazumijevalo samo područje srednjovjekovne Slavonije, što bi bio dostatan dokaz da u tom plaćanju nisu uključeni i župani Hrvatskoga Kraljevstva, a to je onda poslužilo kao temelj da se ocjeni vladavina Bele III. kao slaba.¹⁸² To ipak ne stoji jer se pod organizacijskim oblikom vlasti nazvanim dukat (herceštvo) u to vrijeme podrazumijeva politička zajednica koja je obuhvaćala cjeloviti teritorij Hrvatskoga Kraljevstva, u kojemu vlada *dux*, a uz nje ga i jedan ili više banova.¹⁸³

Položaj kraljevskih župana potvrđuje da se oblik vladavine nije promijenio s dolaskom kraljeva nove dinastije, a status je župana praktično ostao isti od vremena prvih darovnica hrvatskih vladara pa sve do vremena kralja Bele III.¹⁸⁴ Takav oblik vladavine može se usporediti s onim oblikom koji je u literaturi pod pojmom *Land* (Zemlja), na primjeru austrijsko-bavarskih područja, obradio O. Brunner. Takav oblik vladavine nije niti staleško društvo, niti institucija, niti država, već samo društvo. Odnos između vladara zemlje (*dominus terrae*) i *Landa* kao društvene za-

¹⁷⁷ DAZd, SZN, Iohannes de Calcina, B. V, Sv. VIII/B1, fol. XLIIIv.

¹⁷⁸ DAZd, SZN, N. Benedictis, B. I, Sv. 17.

¹⁷⁹ CD, II, 182.

¹⁸⁰ Lujo, "O srednjovjekovnom pristavu", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 55(2)/2005., 292.

¹⁸¹ CD, II, 134.

¹⁸² Nada KLAJIĆ, "Kako i kada su knezovi krčki stekli Modruš i Vinodol", *Vjesnik Historijskog arhiva Rijeke i Pazina*, 131/168, Rijeka 1971., 147.

¹⁸³ Mladen ANČIĆ, "Cistercians in the 13th Century Croatia", *Mediaevistik*, 10/1997., 205.

¹⁸⁴ Imajući u vidu upravo tu činjenicu, možda je taj oblik vladavine najbolje definirao Kosztołnyk, ocjenjujući vladavinu kralja Bele III kao *political mainstream at fin-de siècle of twelfth century* (Zoltan J. KO-SZTOLNYIK, *From Coloman the Learned to Bela III (1095-1196)*, New York 1987., 283). Napose o vladavini Arpadovića u Hrvatskoj vidi: Mladen ANČIĆ, "Od kralja 'poluboga' do prvih ideja o 'nacionalnom' kraljevstvu", u: *Kolomanov put; Katalog izložbe*, Zagreb 2002., 42-112.

jednice postaje oblik vladanja.¹⁸⁵ Ovlasti i položaj hrvatskih župana jasan su pokazatelj da su oni dio te zajednice.¹⁸⁶

Treba naglasiti da za vrijeme vladavine Bele III. započinje proces pretvaranja kraljevskih županija u nasljedno dobro. Primjer za to može se naći u slučaju krčkoga kneza Bartola, kojemu kralj 1193. godine dodjeljuje modruško "kneštvo" u nasljedni posjed, što praktično znači da je on dobio u feud cijelu županiju. Time je knez Bartol stekao nasljedno pravo na župansku čast, uz jedinu obvezu na vojničku službu kralju.¹⁸⁷ Takav su privilegij vjerojatno iste godine dobili i bibrirski Šubići,¹⁸⁸ a nije isključeno da se isto dogodilo i sa sidraškom županijom, u kojoj je čast župana u to vrijeme već nasljedna¹⁸⁹. U razdoblju vladavine nasljednika Bele III. proces urušavanja sustava kraljevskih županija postaje konstanta društvenih gibanja. U to se doba županije velikim dijelom pretvaraju u nasljedno dobro ili Crkve ili hrvatskih velikaša,¹⁹⁰ a samo će dio njih ostati kao kraljevski posjed¹⁹¹.

Sudeći prema kasnijim podacima ipak je ostalo županija u kojima se i nadalje obnašala čast kraljevskoga župana. U spomenutim županijama obnašanje dužnosti župana čast je koja je dodjeljivana ili zbog odanosti kralju,¹⁹² kao što je primjerice bio slučaj s Ivanom Nelipićem u Sanskoj županiji,¹⁹³ ili pak s Vrbaškom županijom koju je kralj dodijelio Martinu Frankapanu prigodom njegova vjenčanja s Dorotejom Blagajskom¹⁹⁴. Isti se dogodilo i s Livanjskom županijom, koju je 1400. godine bosanski

¹⁸⁵ Otto BRUNNER, *Land and Lordship; Structures of Governance in Medieval Austria*, Philadelphia 1992., 192-199.

¹⁸⁶ Takav oblik vladanja nalazimo ne samo u Češkom, nego i u Poljskom kraljevstvu, još u drugoj polovici 13. stoljeća. Tako 1222. godine češki vladar Otokar I. iz roda Pšemislovića izdaje privilegij samostanu u Pragu *de consilio suppanorum nostrorum cum fidelibus nostris suppanis* (VYKYPEL, 136). U Poljskoj se, pak, u privilegiju kralja Konrada kneštvu Glogovskome, biskupuje Vroclavske, iz 1261. godine kaže *omnibus suppanis nostris seu eciam camerariis in prefatis causis nullas supas habituris super homini episkopi et ecclesie Glogoviensis* (Ambroży BOGUCKI, *Komes w polskich Zródłach średniowiecznych*, Warszawa-Poznan 1972., 89).

¹⁸⁷ CD, II, 262-263. O tome vidi poblize: Lujo MARGETIĆ, *Iz vinodolske prošlosti. Pravni izvori i rasprave*, Rijeka – Zagreb 1980., 16-26, s navedenom literaturom.

¹⁸⁸ V. KLAJČIĆ, 1897., 170. U svezi s time prihvatljiva je konstatacija L. Margetića, koji, uspoređujući Belinu potvrđnicu privilegija Andrije II. Šubićima, gdje stoji da su taj privilegij izgubili, sa spornim darovnicama Krčkih knezova iz 1209. i 1223. godine, smatra da je kralj vjerojatno prelazio preko sumnjivih isprava jer mu nije bilo do utvrđivanja istine, nego do stjecanja pristaša i novaca, pa je zato i potvrdio sporne privilegije (MARGETIĆ, 1980., 21-22).

¹⁸⁹ Župan Dešena Slovinjov sin je župana Slovinje, a nalazimo ga kao svjedoka zajedno sa županom Slavogostom 1188. godine, prilikom potvrde samostanskih posjeda Rogova, Vrbice i Kamenjana, samostanu Sv. Kuzme i Damjana, inače pravnom sljedniku samostana Sv. Ivana iz Biograda (CD, II, 223).

¹⁹⁰ BEUC, 126-127.

¹⁹¹ Kao npr. Drid (Mladen ANČIĆ, "Srednjovjekovno vladarsko vlastelinstvo Drid (Problemi vlasništva i organizacije u XIII. stoljeću)", *Povijesni prilozi*, 19/2000., 87-113) ili Vrh (vidi bilj. 119).

¹⁹² U tim županijama kralj postavlja svoje upravitelje (*occupatores*), koji u njegovo ime upravljaju županijama.

¹⁹³ Stjepan GUNJAČA, "Cetinski knez I. Nelipić", *Kalendar "Napredak"*, Sarajevo, 1937., 10.

¹⁹⁴ Vjekoslav KLAJČIĆ, *Krčki knezovi Frankopani. Od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka*, Rijeka 1991. (reprint izdanja iz 1901), 233.

kralj Ostoja, kao zastupnik pretendenta na krunu Sv. Stjepana, Ladislava Napuljskoga, pa prema tomu i kao njegov zastupnik u Hrvatskom Kraljevstvu, podario vojvodi Hrvoju Vukčiću kao znak posebne naklonosti i kao nagradu za njegove zasluge.¹⁹⁵

Uglavnom, nakon vladavine Bele III. u sklopu promjena organizacije kraljevske vlasti položaj se župana bitno mijenja, pa od kraljevskih dostojanstvenika oni postaju kraljevski službenici ili servijenti.¹⁹⁶ U vrelima ih nalazimo kako obavljaju razne kraljevske službe, gotovo sve do propasti Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva.

Tako ih nalazimo u službi **županata kraljevskih utvrda**. Primjerice, 1442. godine Lapčanima je zauvijek dokinut *officium suppanatus in comitatu de Lapacz*.¹⁹⁷ To je bio privilegij stečen puno ranije, o čemu svjedoči pismo koje je 1263. godine ban Roland uputio kralju Beli IV., tražeći od njega da Lapčanima potvrdi uz ostale privilegije i pravo držanja službe kraljevske utvrde (*officio vestri castri*),¹⁹⁸ što je Bela IV. doista iste godine i potvrdio.¹⁹⁹ U odnosu prema kralju oni su *fideles vestri*, dakle kraljevski službenici koji su zaslugama u kraljevskoj službi stekli lapačku utvrdnu. U spomenutome je pismu bana Rolanda naglašeno pravo Lapčana na službu kraljevske utvrde, ali i ostala prava, koja, međutim, prepoznajemo tek u listini iz 1324. godine. Tim je dokumentom kralj Karlo podijelio privilegij, na molbu Jurja Korlatovića, župana stolnobiogradskega, nekim članovima plemena Nebluh, koje naziva *nobiles de Croatia*, dajući im ista prava i slobodine koje uživaju *nobiles de Lapat*. Ta su se, pak, prava sastojala u tome da potpadaju pod sudbenost bana ili dvorskoga suca, da na svojim imanjima mogu naseliti ljude koji će im davati sve što im pripada kao gospodarima. Nadalje, uživali su privilegij da im nitko ne može propisati obveze davanja, ni kralj, ni ban, niti bilo tko drugi, i, konačno, imaju pravo izabrati barona pod čijom će zastavom vojevati kao *fideles familiares* kraljevske kurije.²⁰⁰

Iz ovoga se već jasno razabire da je sustav službe županata kraljevskih utvrda naslijeđen i za vladavine kraljeva iz kuće Anjou. U svezi s time zanimljiv je podatak iz 1345. godine, kada su Ivan Nelipić i njegova majka vratili kralju Ludoviku utvrde Knin, Počitelj, Ostrog, Srb, i Unac, s njihovim županatima i njihovim pripadnostima (*cum eorum supatibus et pertinenciis*).²⁰¹ Za Ivana se u povelji navodi da je tiranin, i to upravo zato što je odmetnuo spomenute utvrde od kraljevske vlasti, uzimajući sebi pravo biranja župana u spomenutim utvrdama. U ugovoru između slavonskoga bana Nikole i Ivana Nelipića, koji govori o vraćanju spomenutih utvrda, među svjedocima su prisutni i župani tih utvrda, bez ikakva navoda njihovih imena.²⁰² Pret-

¹⁹⁵ Sima ČIRIKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964., 87-88.

¹⁹⁶ Martyn RADY, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London 2000., 31.

¹⁹⁷ Ferdo ŠIŠIĆ, "Iz arkiva u Željeznom", *Vjesnik zemaljskog arkiva* 7 (1905.), 175.

¹⁹⁸ CD, V, 266-267.

¹⁹⁹ CD, V, 267.

²⁰⁰ CD, IX, 207-208.

²⁰¹ CD, XI, 249-253.

²⁰² ŠIŠIĆ, 1905, 142-143.

postavljamo da su to njegovi familijari, tim više što su Nelipići u organizaciji vlasti na svojim posjedima imali tu instituciju.²⁰³

Ovdje valja upozoriti i na primjer Nikole Paližne, koji 1394. godine kao župan Ostrovice traži mišljenje zadarske kurije o tome je li Vitko iz Radobudića podrijetlom Tugomirić.²⁰⁴ Podatak je važan ne samo zbog toga što potvrđuje da se županova ingerencija odnosi i na onaj dio Ostrovičkoga distrikta koji će kasnije, nakon 1409. godine, doći pod mletačku jurisdikciju, nego i zato što je on župan, a ne kaštelan, dužnosnik kojega inače tada nalazimo u službi Ostrovičke utvrde. Budući da se iste godine pred sudom zadarske kurije, zbog sporova oko nekih sela, koja će također kasnije ući u mletački dio Ostrovičkoga distrikta, javlja u službi kneza (*comesa*) Ostrovičkoga,²⁰⁵ jasno je da je kao “knez” zapravo obnašao službu župana spomenute utvrde. Možemo kao vjerojatno pretpostaviti da je tu službu dobio od svoga strica bana Ivana Paližne, ponajprije upravo zato što mu je bio sinovac.²⁰⁶

Spominjani ugovor između kralja Ludovika i Ivana Nelipića važan je utoliko što se, između ostaloga, na primjeru jurisdikcije *castruma* Brečevo²⁰⁷ mogu razabrati ovlasti župana kraljevske utvrde, a koje se odnose na obnašanje sudske vlast, ubiranje poreza, upravljanje posjedima, pravo juspatronata, a pod služnostima možemo prepoznati i vojničke obveze. Prema tome takva jurisdikcija nije isto što i županija, kako se inače u literaturi znalo objašnjavati službu županata utvrda, jer su u to vrijeme županije uređene kao zajednice ovlaštenika! Međutim, glede te jurisdikcije treba istaknuti da u njoj prepoznamo ovlasti koje je nekoć imao kraljevski župan u županijama.²⁰⁸ Važno je stoga naglasiti da ti županati stoje u svezi s istoimenim kraljevskim beneficijem. To se raspoznaje iz darovnice kralja Bele IV. iz 1244. godine, kojom je kralj darovao svome vjernome slugi, splitskom nadbiskupu Ugrinu, *totam terram supanatus de Zetina*, zajedno “s njezinim šumama, livadama, mlinovima, ribnjacima i svim pripadnostima, izuzimajući prava darivanja, zavještenja ili prodaje”,²⁰⁹ koje pripadaju u ovlasti kneza cetinskoga.

²⁰³ Godine 1381. spominje se Pribač sin Trdomilusa, *familiaris nobilis domine Margerethe comitisse de Cetine*, a 1399. godine *Stephanus filius Buyzini de Butinauas* (danas Golubić kod Knina), kome Ivan sin Nelipića daje posjed u Siveriću (danas stari Siverić, kod Badnja u drniškom kraju - ŠIŠIĆ, 1905, 158-159, 162).

²⁰⁴ Damir KARBIĆ, “Hrvatski plemićki rod i običajno pravo”, Zbornik Odjela za povijesne znanosti Zavoda za društvene i povijesne znanosti HAZU 16/1998., 73.

²⁰⁵ DAZd, SZN, Petrus Serçana, B. I/III, fol. 521-521v.

²⁰⁶ CD, XVIII, 410.

²⁰⁷ Godine 1345. Ivan Nelipić vratio je kralju sve utvrde, a kralj mu ostavlja *castrume* Brečevo i Polje, “zajedno sa svim njihovim pripadnostima, selima, posjedima, i njihovim stanovnicima ili narodima, Hrvatima i Vlasima, crkvenim patronatima, pravima, sudstvima, tributima, prijelazima, obrađenim i neobrađenim zemljama, livadama, pašnjacima, vinogradima, šumama, gajevima, vodama, rijekama, ribnjacima, mlinovima i drugim bilo kakvim koristima, služnostima i pripadnostima, pod njihovim pravim granicama i starim ograničenjima, onako kako su ih dosada posjedovali i čuvali kraljevi Ugarske i naše Veličanstvo ili bilo tko drugi” (CD, XI, 250)

²⁰⁸ Njegove se ovlasti poklapaju s ovlastrima župana Barbata u Istri, napose u sudskoj vlasti, kako se može razabrati prema listini iz 1199. godine (BRATULIĆ, 15-16).

²⁰⁹ CD, IV, 243-244.

Osim toga bilo je župana kraljevskih utvrda koje nisu imale službu županata. Podatak o Aleksandru, kome se 1243. godine Bela IV. obraća kao *comiti zupano de Clich*, radi zaštite Trogirana u njegovome distriktu,²¹⁰ to jasno potvrđuje. Podatak je zanimljiv zato što se odnosi na kraljevskoga župana kliške utvrde, koga kraljevska kancelarija imenuje *comesom* županom, što se može držati potvrdom sve jačega djelovanja kraljevske kancelarije za vladavine Bele IV.²¹¹ To se također može dovesti u svezu s onim što donosi već često spominjano djelo, *Ljetopis Popa Dukljanina*, iz kojega se razaznaje da je dodjeljivanje novih kraljevskih dužnosti vodilo transformaciji župana u *comesa*.²¹² Prema L. Margetiću postanak *Ljetopisa* treba kronološki smjestiti u ozračje vladavine cara Emanuela Komnena,²¹³ što bi onda upućivalo i na isto datiranje dodjeljivanja novih kraljevskih dužnosti.

Iz 13. stoljeća nalazimo podatke o karinskim županima od roda Lapčana, koji su stolovali u karinskoj utvrdi.²¹⁴ U trenutku kada se spominju u vrelima, utvrda i pripadajući posjed u njihovu su trajnom vlasništvu i oni ih drže kao nasljednu imovinu. Ta je imovina stečena darivanjem kralja Zvonimira, i to nakon ženidbe njihova pretka Vonihe ili Vunika s Klaudom, kraljevom kćerkom. Od toga su vremena spomenuti Lapčani, kao Vonihini rođaci i nasljednici uživali Karin.²¹⁵ Budući da je to bio posjed koji je dobiven na trajno uživanje i služba je županovanja utvrdom postala nasljedna.²¹⁶ No, oni ne pripadaju među kraljevske plemiće, nego među rodovske, pa će tek na zasjedanju kraljevskoga suda u Zadru 1360. godine, kada im je dodijeljen karinski posjed na trajno uživanje, postati "plemeniti", odnosno dobiti položaj kraljevskih plemića.²¹⁷ U svezi s tim Karinjanima, Barada je pretpostavio da je Vonika, zajedno s posjedom stekao i titulu župana.²¹⁸ To bi se, međutim, teško moglo prihvatiti, jer bi u tom slučaju stekao i položaj kraljevskoga župana, zato je vjerojatnije pretpostaviti da je on kao rodovski župan stekao taj posjed, pa se zato i karinski Lapčani, kao pripadnici rodovskoga plemstva, imenuju Karinskim županima.

U razdoblju vladavine Bele IV. nalazimo kraljevske župane u službi **pristava**. Služba pristava obavljala se *ad hoc*, kako to pokazuje primjer iz 1242. godine, kada je u ispravi izdanoj u Klisu Stjepan, biskup Vaca i izabrani biskup ostrogonski, svjedoči da je Bela IV., potvrdivši Trogiranima privilegije koje im je dao njegov brat Koloman, postavio župana Stjepana, sina Martinušijeva, za pristava da bi uveo Trogira-

²¹⁰ CD, IV, 184.

²¹¹ Pál ENGEL, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London-New York 2001., 122-123.

²¹² Takav se razvoj razabire iz sintagme *iupanus id est comes* (MOŠIN, 55).

²¹³ MARGETIĆ, 2000., 93-125.

²¹⁴ Godine 1238. spominje se *iuppan Georgius deLapconos de Crino* (CD, IV, 59), a godinu dana kasnije, 1239. godine, pojavljuje se njegov brat *iuppanus Martin de Crino* (CD, IV, 81).

²¹⁵ O tome vidi: Miho BARADA, "Lapčani", *Rad JAZU* 300/1954., 484 i dalje, te Lujo MARGETIĆ, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo. Stvarna prava*, Čakovec 1983., 121 i dalje.

²¹⁶ Župan Martin u slučaju spora oko posjeda Kokičani samostalno **presuđuje** u korist samostana Sv. Krševana (CD, IV, 81-82).

²¹⁷ MARGETIĆ, 1983, 123 i dalje.

²¹⁸ BARADA, 1954, 488.

ne u posjed darovanih zemalja.²¹⁹ Sličnu situaciju oslikava spor oko nekih zemljišta u Bijačima između rođovske zajednice Kačića, koje zastupa knez Ozor, i Trogirana. Tom je prigodom od kralja i bana određen kao pristav župan Nikola, koji je odredio održavanje ročišta kod crkve Sv. Petra u Bijačima 1256. godine.²²⁰

Osim toga župane nalazimo i prilikom pregovora u službi **ovlaštenika** svojih župljana, kao primjerice 1251. godine, kada pregovore u svezi s vraćanjem rapskih stvari otetih u Jablancu vodi kao ovlaštenik bužanski župan Nemanja,²²¹ čime se potvrđuje položaj župana kao osobe javne vjere.

Tijekom druge polovice 14. stoljeća i dalje nalazimo u službi plemićkih sudova špane i župane. Treba istaknuti da su svi oni po položaju **kraljevski župani**, a razlika u nazivu zapravo zrcali razlike u praksama pojedinih kancelarija – negdje se rabi slavenski naziv “špan”, drugdje pak latinizirani oblik supannus ili jednostavno iupanus. O španima u toj službi nalazimo najviše podataka tijekom 14. i 15. stoljeća. Tako se 1487. godine izričito spominje Jakov špan i sudac kraljevskoga stola Buškoga.²²² Osim spomenutoga, župani predsjedavaju zajednici Mogorovića,²²³ ali i ličkom²²⁴ i lučkome²²⁵ kneštvu. Župane-suce stolova nalazimo kako predsjedavaju sudbenim stolom plemićkih zajednica Lapčana²²⁶ i Humljana,²²⁷ razmještenih na teritoriju zajednica *nobila* kninskoga ili ličkoga kneštva. U vrelima se navode kao namjesnici, dakle oni koji su u službi kralja ili bana, kao npr. Gašpar Perušić, špan buški, za vrijeme bana Gerebi Matijaša,²²⁸ ili buških španova iz 1512. godine, koji su bili namjesnici buškoga kneza Dujma Perušića.²²⁹ Utvrdili smo da oni pripadaju među kraljevske velmože, koji se u vrelima navode kao “uvaženi muži kraljevstva”, odnosno

²¹⁹ CD, IV, 153-154.

²²⁰ ANČIĆ, 1999, 233.

²²¹ CD, IV, 450-451.

²²² ŠURMIN, 323-324. Osim toga, 1490. godine spominje se Tomaš Mogorović, špan buškoga plemićkoga suda (ŠURMIN, 342-343), kao i 1492. godine (ŠURMIN, 363-366); 1484. godine špan Gašpar Perušić iz Pseta predsjedava kraljevskim stolom plemenitih ljudi iz Bužana (ŠURMIN, 294-296); konačno, 1512. godine spominju se “namesnik španov Buških (a to) Jurja Korlatovića i Ivana Kobasića” (Vjekoslav KLAJČ, “Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku”, *Vjesnik hrvatskoga arheološkog društva*, N.S. VI/1902., 21).

²²³ Godine 1497. spominje se Juraj Sladojević, špan plemenitih Mogorovića u Skurini u Lici (ŠURMIN, 404-405).

²²⁴ Godine 1490. spominje se Juraj Orlović, špan suda stola kraljeva u Lici (ŠURMIN, 340-341); 1499. spominje se Tomaš Mitarinić (ŠURMIN, 417-420); 1512. godine Ivan Hrvatinić (Radoslav LOPAŠIĆ, “Iz ‘Izvjestaja’ o primorskim arkivima”, *Starine JAZU* 27/1895., 221).

²²⁵ Godine 1492. spominje se *Luka Jurhanić* špan rotnoga suda Lučkoga u Vukšićima (ŠURMIN, 361-362).

²²⁶ Godine 1360. spominje se Zoran, župan lapački (*LISTINE* V, 379-381); 1397. godine župan Miroslav Bogdanić (CD, XVIII, 241); 1435. godine Jurša Bernardović, iz Podozrinja (Ispriave iz Arhiva JAZU, ur. Josip STIPIŠIĆ i Miljen ŠAMŠALOVIĆ, *Zbornik JAZU*, vol.2., 1959., D X 45).

²²⁷ Godine 1493. na ročištu u Ripču, gdje je stolovao sud humljanski, spominje se župan Dujam Orlović (ŠURMIN, 367).

²²⁸ ŠURMIN, 294-296.

²²⁹ Godine 1512. spominju se španovi buški Juraj Korlatović i Ivan Kobasić, za vrijeme namjesnika kneza bužanskoga Dujma Perišića (V. KLAJČ, 1902, 21).

nobiles regni, a po položaju su inače knezovi.²³⁰ Nazočnost špana ili župana bila je jamstvo stečenoga prava na samostalnost suđenja rodovske zajednice. Taj su privilegij rodovske zajednice mogle i izgubiti, ako bi bio doveden knez da predsjedava stolom. U svezi je s time znakovito da Gašpar Perušić 1484. godine istovremeno obnaša funkciju špana Bužana, ali i porkulaba Rmnja te predsjedava lapačkim sudbenim stolom.²³¹

Obavljanje je dužnosti špana bilo čast, pa prema tome nije bilo nasljedno. Sudom je predsjedavao špan zajedno s rotnim sucima. Sudilo se je “s pravom pravdom hrvatskom”, kako je to rečeno u jednoj od presudi Buškoga stola,²³² a 1512. godine isti stol presuđuje prema “buškoj pravdi”²³³. Ima, međutim, i primjera gdje se sudilo *ad hoc*, pa tada sudište, koje se inače zvalo “kraljev dvor”, kao u sporu iz 1499. godine između Mihajla Školubića i Vladića (Lagudušića), dolazi zajedno sa španom na mjesto saslušati obje strane u pravnom postupku²³⁴. Sudilo se o pitanju plemenščina, i to o prodaji²³⁵ ili darivanju,²³⁶ o pitanjima vlasništva²³⁷ vodile su se parbe zbog plemenščine,²³⁸ ili pak o pitanju crkvene desetine, napose tijekom 16. stoljeća, što svjedoči o širenju ovlasti tih sudova²³⁹. Podatak iz 1512. godine govori o “kraljevom čoviku Ju-

²³⁰ Tako znamo da je špan Tomaš Mogorović, knez koji se spominje među 63 pripadnika sabora održanoga 1491. godine u Požunu, a na kojemu je usvojen zaključak o pravu Maksimilijana Habsburškoga i njegove loze na ugarsko-hrvatsko prijestolje ako bi Vladislav II. Jagelović ostao bez muškoga potomka, bio rodom Mogorović (JAKŠIĆ, 2000, 107). Za špana Ivana Kobasića, kneza rodom iz grada Brekovice u Unskoj dolini, zna se da na čelu poslanstva plemića Hrvatskoga Kraljevstva 1526. godine dolazi nadvođi Ferdinandu u Beč, tražiti pomoć u ratu protiv Turaka, a bio je rodom Mogorović (Vjekoslav KLAJČ, *Povijest Hrvata IV*, Zagreb 1980., 414; Isti, *Acta Keglevichiana annorum 1322-1527*, Zagreb 1917., XXXVI; Radoslav LOPAŠIĆ, *Bihać i bihačka krajina*, Zagreb, 1890., 125-126; V. KLAJČ, 1897, 48). Među uglednike kraljevstva spadao je i špan Juraj Korlatović, knez rodom Karinjanin (Ivna ANZULović, “Područje sela Korlat u prošlosti”, *Zadarska smotra*, 1-3/241-279., 269). Za špana Gašpara Perušića (*egregio Gaspar Perusyth*), kneza, zna se da je rodom bio iz Perušićanin iz sela Bilića u Psetskoj županiji (Vjekoslav KLAJČ, *Acta Keglevichiana annorum 1322-1527*, Zagreb 1917., XXXVI). Za špana Jurja Sladojevića, kneza, zna se da je bio kraljevski kaštelan u gradu Obrovcu i vlasnik brojnih imanja u dolini rijeke Une i da je rodom Mogorović (LOPAŠIĆ, 1890, 230-231; V. KLAJČ, 1897, 48). Za špana Jurja Orlovčića, kneza, zna se da je držao grad Peći u dolini Une, a 1526. godine dobio je za zasluge grad Sokolac na Uni, zajedno s bratom Stjepanom i stricem, knezom Dujmom Orlovčićem, također španom, a i oni su također bili rodom Mogorovići (LOPAŠIĆ, 1890, 246, 273; V. KLAJČ, 1897, 48). Špan Luka Jurhanić iz Otrisa spominje se među lučkim knezovima-svjedocima prilikom uvoda Ivana Keglevića u posjede Jurja Mikuličića (V. KLAJČ, 1917, 47-48).

²³¹ ŠURMIN, 297-298.

²³² ŠURMIN, 363-365.

²³³ V. KLAJČ, 1902, 21. Imenovanje buškom pravdom samo je potvrda slabljenja kraljevske vlasti.

²³⁴ ... “kada pride špan i s punim kraljevim dvorom po zakonu našem na lice zemlje s mnogo poglavitim plemenitim ljudi” (ŠURMIN, 405-406).

²³⁵ ŠURMIN, 294.

²³⁶ ŠURMIN, 430.

²³⁷ ŠURMIN, 325, 361, 363.

²³⁸ ŠURMIN, 361.

²³⁹ Godine 1512. senjski kaptol prepisuje list Ivana Hrvatinića, župana kraljevih ljudi u Lici, na Stolu kod Sv. Jurja na Škušinu, valjda Skurina, koji, na molbu fratara Sv. Ivana pod Velebitom, uređuje pobiranje desetine za biskupa, arhipervada i fratre (LOPAŠIĆ, 1895, 221). Premda nam nije poznat integralni

raš Per s Tugomer... vicespanu”, dakle zamjeniku špana.²⁴⁰ Budući da se radi o zapisu iz kojega se ne može razabrati radi čega je prisutan na sudu, ne može se približe govoriti o njegovoj službi.

Neke od spomenutih španova nalazimo kako obnašaju i službu knezova nakon što su neki stolovi izgubili pravo na svoga župana. Tako osim za već spomenutoga Gašpara Perušića, koji je, kako je rečeno, bio porkulab rmanjski i obnašao službu lapačkoga kneza, za Juraja Korlatovića znamo da je 1499. godine obnašao službu kneza stola Mgorovića u Lučkoj županiji.²⁴¹

Plemenskim sudovima predsjedavali su kraljevski župani. Pravo da župan predsjedava plemićkim stolom stečeno je temeljem zasluga, što potvrđuje primjer Lapčana.²⁴² U slučaju Lapčana pravo kraljevskoga župana stečeno je sa službom županata, pa je tako moglo biti i dokinuto.²⁴³ Plemenskim stolom Lapčana predsjedava knez u Rmnju.²⁴⁴ Vjerojatno su tu privilegiju izgubile zajednice Mgorovića,²⁴⁵ ličkoga kneštva,²⁴⁶ Bužana,²⁴⁷ Nebljusi i Humljani,²⁴⁸ jer u svim tim slučajevima predsjedava knez. Sudbena nadležnost plemenskoga župana ili špana uključuje sve pripadnike roda, bez obzira gdje stanuju. Prema tome županat lapački, ili istoimeno kneštvo odnosno distrikt, ne označuje teritorij,²⁴⁹ nego u tome nazivu treba raspoznati jurisdikciju lapačkoga župana, u koju su uključeni svi oni koji pripadaju širem rodu Lapčana, bez obzira gdje su im posjedi, što se razabire iz podataka koje je sabrao i obradio M. Barada.²⁵⁰ U svezi s time zanimljiv je podatak iz 1493. godine o presudi donesenoj u Rmnju, kojom Štefan Nimac, prokolab ripački, Dujam Orlovčić, župan humski, te četiri suca humskoga sudbenoga stola opraštaju davanja Jakovu Vuletiću na dvadeset godina, jer je postradao od Turaka. Tu presudu donosi instancija opisana u do-

tekst isprave, podatak donosimo zato što nalazimo da se u drugoj polovici 15. stoljeća u Lici crkvena daća imenuje kao “županija” Lička, koju su Mgorovići otkupili za 200 dukata od kneza Dujma Banića, a on njima “pusti županiju”, da bi je oni dali zatim crkvi Sv. Ivana (ŠURMIN, 155). Lucić u svojim *Svjedočanstvima* spominje da je Desa, ardiđakon Trogirske biskupije, dao u zakup sve biskupijske prihode za 1600 libara, osim desetina, darova i službi, koje su bile dužne davati biskupijske županije (STIPIŠIĆ, 1979, 544), čime je dostatno objašnjeno zašto se biskupova davanja u Lici nazivaju županijama. Pod službama bi se trebalo podrazumjeti službu koju obavlja župan biskupov vlastelin.

²⁴⁰ *Acta Croatica*, Sv. I, Listine hrvatske, ur. Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, MHSM. Zagreb, 1863., 199-200.

²⁴¹ ŠURMIN, 117.

²⁴² U pismu bana Rolanda iz 1263. godine naglašeno je pravo službe kraljevske utvrde i ostala prava (CD, V, 266-267).

²⁴³ Pravo na samostalno suđenje dokinuto je sa službom županata 1442. godine (ŠIŠIĆ, 1905, 175).

²⁴⁴ Godine 1448. spominje se graščak Dragovola Rmanjski, knez stola lapačkog (ŠURMIN, 175-178). Godine 1484. stolom predsjedava Ivaniš Račačević, porkulab Rmanjski (ŠURMIN, 283-285).

²⁴⁵ Godine 1499. spominju se kneževi toga stola, Juraj Korlatović i Andrej Kobasić (ŠURMIN, 412-413, 420-423).

²⁴⁶ Godine 1495. spominje se Petar Mališ, knez ličkoga stola (ŠURMIN, 388-389).

²⁴⁷ Godine 1450. buškim stolom predsjedava potknez (ŠURMIN, 183).

²⁴⁸ Godine 1447. spominje se knez Tomaš krbavski, humski i nebljuški (ŠURMIN, 170-171).

²⁴⁹ Za lapačkoga župana Zorana stoji da je ... *de vila Drihova, suppanus de Lapac* (LISTINE IV,379).

²⁵⁰ BARADA, 1954, 492 i dalje.

kumentu ovako: “mi knezi, župan i sudci i vse vladan`e”, pri čemu Jakova oslobađaju “svih službah i davanja gradskih i biri bratskih”.²⁵¹ Glagol “vladan`e” u ovome slučaju uključuje jurisdikciju humskoga suda na sve Humljane koji su podloženi tome sudu. Podatak iz 1499. godine o prodaji pola ždrijeba, koji prodaje Pavao Slavković, podrijetlom Mogorović iz sela Ribnika, a koji se nalazi “v seli Bisićih i kotari Bisićskom v španstvu Ličkom, na kome sada stoji Tomaš Mitarić, a pol ždriba poklanja za svoju dušu kloštru Sv. Marije v Zažičnu”,²⁵² potvrđuje da se o plemenšćini pripadnika roda Mogorovića u ličkom španstvu raspravljalo pred njihovim sudom.

Položaj župana na kneževskim vlastelinstvima

1.) Župani u službi hvarškoga i bračkog vlastelinstva

Prvi spomen o hvarsko-bračkom županu nalazimo u zapisu iz 1146. godine(?),²⁵³ u kojem se zadarski knez Petar obraća svom vjernom županu Guhalisu (*Guhalis suo fideli iuppani*), koji je kao pristav prisutan prilikom zamjene zemaljskih čestica na otoku Visu.²⁵⁴ Iz Petrova pisma županu Guhalisu jasno se razabire da su otoci Hvar, Vis i Brač, već pod jurisdikcijom zadarskoga kneza Petra, odnosno njegova župana Guhalisa²⁵⁵ sa sjedištem u Hvaru. On je, nema sumnje, već tada u službi upravitelja spomenutoga gospodstva, kao osoba javne vjere nastupa u razrješavanju zemljišnih sporova, a nazočan je i u službi pristava.

Najviše, pak, podataka o županima imamo iz vremena kad je otocima vladao plemićki rod Kačića, koji je to kneštvo vjerojatno stekao kao beneficij za vrijeme Bele

²⁵¹ ŠURMIN, 367.

²⁵² ŠURMIN, 417-420. Spomenuti samostan nalazio se u Bužanima (ŠURMIN, 414-417).

²⁵³ CD, II, 61. Prema Smičiklasu, zapis se datira 1146. godinom, što je i točno, jer te godine nalazimo Petra zadarskoga kneza i biskupa Lampredija na čelu grada i biskupije (LJUBIĆ, 1889, 172). Drugo je pitanje, da li se je baš te godine mogao na taj način obratiti spomenutom županu. U vrijeme kada se on obraća Guhalisu, Petar već nosi titulu *totiusque Dalmacie principatum feliciter procurante*, koju je stekao 1134. godine za Bele II. (CD, II, 44). Prema Tominu pričanju, knez je Petar zajedno s Mlečanima protjerao arhiprezbitera splitskoga Crnotu, zauzevši gospodstvo otoka Hvara i Brača (RAČKI F, 1894., 66). Time su se stekli uvjeti za stvaranje Hvarske biskupije, koja je osnovana 1154. godine. Iz zapisa je vidljivo da je knez Petar već prije bio na otoku Visu i imao zemlju na Hvaru, pa se temeljem toga knez Petar mogao obratiti županu Guhalisu ne te godine, nego nakon što je osvojeno gospodstvo otoka 1148. godine.

²⁵⁴ CD, II, 61.

²⁵⁵ Iz pisma se razabire da je Petar naredio županu Guhalisu neka ne dopusti Marislavu ni bilo kome napadati opata samostana Sv. Silvestra zbog dviju čestica zemlje u uvali *Vaçameza* (danas Komiza), što ih je on zamijenio s tim samostanom za drugu zemlju, u kojemu je pravnom poslu isti Guhalis bio prisutan kao pristav. Zatim mu predlaže narediti Marislavu neka primi za one zemlje neke druge, ako hoće u “Uacomesi”, a ako tamo neće, onda neka primi zemlje na otoku Hvaru, “koje nama pripadaju”, tj. one koje su u vlasništvu kneza Petra. Inače u jednom popisu stečenih posjeda samostana Sv. Silvestra, koji je nedatiran, stoji da je opat Desen kupio polovicu zemlje *in ualle est Vacameços* od sina Vlkova (CD, II, 363). Inače, i taj Vlko je Kačić, koji je imao brata Dragana, spomenutoga među Kačićima 1190. godine pri miranju s Dubrovnikom (CD, II, 241).

II., pretpostavlja se, zbog njihove pomoći kralju u ratu s Mlečanima zbog Zadra.²⁵⁶ Prvi spomen otočkoga kneza Brečka Kačića²⁵⁷ i župana Prvoša, iz Povaljske listine iz 1185. godine, koji vrše tu službu “v dni kraja bely” to nam najizravnije i potvrđuje²⁵⁸. U kasnijim vremenima župana nalazimo većinom uz kneza, kao službenika otočke javne vlasti, kojemu je povjereno upravljanje otočkim kneštvom, ili u službi svjedoka, koji svojom nazočnošću potvrđuju pravovaljanost postupka u rješavanju pravno-imovinskih poslova.

U službi **upravitelja gospodstva** prepoznajemo župana Prvoša, spomenutoga 1185. godine u prigodi vraćanja zemlje samostanu Sv. Ivana u Poveljima.²⁵⁹ U istoj službi susrećemo 1226. godine župana Desislava, koji, u vrijeme kneza Pribislava, u ime hvarske komune daruje samostanu Sv. Silvestra lokvu u Dragomirovoj peći na otoku Visu.²⁶⁰ Isto tako 1206. godine u toj službi prepoznajemo župana Negoja, koji se pojavljuje u postupku oslobađanja nekih Bračana, zatečenih na dubrovačkom brodu u Pitvama, i obećanja njihova povratka iz Dubrovnika, za što jamči svojim novcem, bez obzira na to da li će se vratiti živi ili mrtvi.²⁶¹

Više puta otočke župane nalazimo prisutne kao **svjedoke**, i to u službi javne vlasti ili pojedinačno. Tako 1228. godine nalazimo župana Dragoslava,²⁶² koji je županovao za vrijeme kneza Dražina i suca Prvoslava, u kneževoj kuriji u Nerezinama na otoku Braču, gdje svjedoči u prigodi polaganja novca nekog Ivan Bloja za sudbeni trošak za neki vinograd koji je kupio na dražbi²⁶³. U darovnici kralja Bele IV. iz 1264. za grad Hvar spominje se, uz biskupa Nikolu, i župan Čeprnja,²⁶⁴ koji se u vrijeme kne-

²⁵⁶ Ferdo ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1205) I*, (Djela HAZU 37), Zagreb, 1944., 118.

²⁵⁷ Brečko se kao župan u ime Kačića 1190. godine miri s Dubrovčanima (CD, II, 241).

²⁵⁸ Dragica MALIĆ, 1987, “Povaljska listina”, u: *Obljetnica povaljske listine i praga 1184-1984, Brački zbornik XV/1987.*, 219, red. 2.

²⁵⁹ Vidi ovdje bilj. 258, red 8.

²⁶⁰ CD, III, 254-255. U listini se spominje među svjedocima i Desislav sin Grubonjin, zajedno s bratom Radošom (vidi ovdje bilj. 258, red 15). Prvi se spominje među svjedocima Kačićima prilikom mirenja 1190. godine, među sinovima Grubonje (CD, II, 241). On očito nije ni u kakvu srodstvu s Desislavom, sinom Predimira, kojega 1262. godine nalazimo među Kačićima kojima Dubrovčani plaćaju krvarinu (CD, V, 234). Zato je teško tvrditi koji je od te dvojice imenovanih prisutan 1208. godine prilikom obnove mira s Dubrovčanima (CD, II, 77), ili koji je u službi omiškoga kneza pri mirenju s Dubrovčanima 1231. godine (CD, II, 345). Također nije jasno kojega od njih nalazimo 1235. godine kao kneza Omiša prilikom obnavljanja mira s Dubrovčanima (CD, II, 434).

²⁶¹ CD, III, 59. Navodi se i među prisutnim Kačićima prilikom njihova mirenja s Dubrovčanima 1235. godine (CD, II, 434).

²⁶² CD, III, 280. Pretpostavljamo da je to sin župana Vitomira, koji se spominje se među svjedocima 1226. godine prilikom darivanja posjeda Dragomirovo blato (CD, III, 255). Vjerojatno je to Dragoslav Spue koji se spominje među prisutnim Kačićima, zajedno s knezom Pribislavom (Prvislavom), ili 1235. godine prilikom mirenja Kačića s Dubrovčanima (CD, II, 434) i 1239. godine (CD, III, 77-78).

²⁶³ CD, III, 280. Krnetu nalazimo među Kačićima kao svjedoka prilikom sklapanja mira 1235. godine s Dubrovčanima (CD, II, 434), zatim 1226. godine prilikom darivanja lokve u Dragomirovoj peći, kada se opet spominje među svjedocima kao sin župana Vitomira (CD, III, 255).

²⁶⁴ CD, IV, 151. Godine 1262. spominje se među Kačićima prilikom naplate krvarine od Dubrovčana u Omišu (CD, V, 234).

za Krneta, kada su prvi put popisani samostanski posjedi, navodi među potpisanim svjedocima,²⁶⁵ te ponovno 1250. godine, kad je županovao za kneza Vlašćine, u vrijeme kada su konačno popisani posjedi samostana Sv. Ivana²⁶⁶. Župan Vidoš obavljao je službu za vrijeme kneza Miroslava, pa su obojica pohvalili nekoga Smolca za predaju njegova posjeda samostanu Sv. Ivana.²⁶⁷ Tu je i podatak o županu Dragoslavu i knezu Sebenji,²⁶⁸ koji, zajedno s knezom Miroslavom i njegovim županom Vidošem, svjedoče prilikom uvođenja opatije u vlasništvo posjeda u Pražnicama, darovanoga od Poruga i njegovih sinova²⁶⁹. Nadalje, u jednoj nedatiranoj ispravi, a koja se inače datira u 12. stoljeće, spominje se za vrijeme hvarškoga kneza Pribislava kupnja zemljišnih čestica, koju je, u ime samostana Sv. Silvestra na Visu, obavio opat Desa pred prisutnim županima Cefa i Wlcoi (Vulke?).²⁷⁰

Osim toga, postoji nekoliko zapisa nastalih u prigodi rješavanja pravno imovinskih problema. Tako je u Povaljskoj listini zabilježeno da, prilikom uvođenja Smolca i njegova posjeda u samostan, to čini "самъ жупанъ Рѣвошь въ crkvъ i da mu pristava petrihu".²⁷¹ Župan je Negoja, u sporu između Vladanja i Raške, prisutan kao obranik te se navodi da je, nakon što je Vladanja uvjerio "Rašku pred županom Nigojem, da je lokvica i njiva do Gumna njegova", presudio u korist Vladanje.²⁷² Konačno, 1272. godine župan hvarski Petar, vjerojatno rodом Slavogostić,²⁷³ postavlja svoga sina za pristava u postupku uvođenja u posjed nekoga Spličanina²⁷⁴.

²⁶⁵ Vidi ovdje bilj. 258, red. 47. Inače se spominje među svjedocima Kačićima prilikom sklapanja mira s Dubrovčanima 1235. godine (CD, II, 434).

²⁶⁶ Vidi ovdje bilj. 258, red 51.

²⁶⁷ Vidi ovdje bilj. 258, red 14.

²⁶⁸ Župan Dragoslava i knez Sebenja vladali su prema listini poslije kneza Miroslava i župana Vidoše (vidi ovdje bilj. 258, red 48). Nije isključeno da je to Dragoslav, o kome je već bilo govora. Knez Sebenja spominje se među prisutnim Kačićima 1190. godine prilikom potpisivanja mira s Dubrovčanima, i to među sinovima Grubine i 1208. godine u službi omišškoga kneza prilikom potpisivanja mira između Kačića i Venecije (CD, III, 77).

²⁶⁹ Vidi ovdje bilj. 258, red 24.

²⁷⁰ CD, II, 363. Vjerojatno je zapis morao biti kasniji, jer se knez Pribislav prvi put javlja u vrelima 1235. godine, prilikom mirenja Kačića s Dubrovčanima (CD, II, 434) i kasnije 1239. godine na stanku u Stonu s Dubrovčanima zbog opljačkane dubrovačke lađe (CD, III, 77-78). Župan Wlcoi spominje se među Kačićima 1235. godine prilikom mirenja s Dubrovčanima, zajedno s knezom Pribislavom (CD, II, 434). Teško je utvrditi za ovoga župana radi li se o istoj osobi koja se spominje 1189. godine kao svjedok kad je izvršen popis zemalja crkve Sv. Petra od Klobučića u Trogiru (CD, II, 241-242), ili 1190. godine među prisutnim Kačićima, prigodom potpisivanja mira s Dubrovčanima?

²⁷¹ Vidi ovdje bilj. 258, red 12.

²⁷² Vidi ovdje bilj. 258, red 16.

²⁷³ BARADA, 1948, 313. Pretpostavljamo da je hvarski župan Petar koji se 1264. godine spominje u trogirskim spisima kao sin "gospodina župana hvarškoga" (BARADA, 1948, 85), ista osoba. Nije isključeno da bi taj nepoznati župan mogao biti upravo župan Slavogost, dok bi njegov sin Petar, koji se navodi među svjedocima prilikom dodjele lokve Dragomirovo pečje samostanu Sv. Silvestra na otoku Visu, ista osoba (CD, III, 254-255).

²⁷⁴ *Trogirski spomenici (Monumenta traguriensia)*, I/1, ur. Miho BARADA, MSHSM 44, Zagreb 1948., 313, 315.

Primjeri župana Prvoša, Nigoja i Vidoša, potvrđuju da se status župana zadržavao i nakon obavljanje te službe, a time su se zadržala i sva prava osobe javne vjere. Iz toga proizlazi i pravo na arbitriranje u imovinskim postupcima, odnosno pravo sudjelovanja u postupku uvođenja u posjed zajedno s pristavom. To, pak, što župan Petar postavlja sina za pristava svjedoči vjerojatno o stvarnoj uzurpaciji vlasti. Ovdje se valja prisjetiti istovjetnoga slučaja sidraških župana, gdje župan također postavlja svoga sina za pristava, no razlika je između ta dva slučaja u tome što je vlast sidraškoga župana bila nasljedna.

O posjedima otočkih župana nismo našli izravnih podataka u vrelima, no zato Hvarski statut bilježi posjede nasljednika nekih od župana, napose prilikom opisa pravca komunalnih putova, unutar hvarskih komunalnih posjeda. Tako se u opisu komunalnog posjeda Polja Svetoga Stjepana i Vrbanje spominju pravci komunalnih putova uz koje se prostiru posjedi potomaka Prvoša, Čeprnje, Nigoja i Vulke.²⁷⁵ K tomu, uz komunalni put sela Pitve posjede imaju potomci Nigoja, Prvoša, Dragoslava i Vidoša,²⁷⁶ a kod izvora Jelšaškoga imaju posjed potomci Nigoja²⁷⁷. Važno je ovdje upozoriti da su to u svim tim slučajevima komunalni posjedi, što upućuje na zaključak da su župani za svoju službu bili plaćeni komunalnim posjedima. Zanimljiva je činjenica da se uz put na posjedu Polje Svetoga Stjepana i Vrbanje, kod Mihaljinasele,²⁷⁸ spominju posjedi potomaka župana Prvoša, Nigoja i Čeprnje, što upućuje na pretpostavku da su postojale komunalne zemljišne parcele koje su bile "rezervirane" samo za službenike javne vlasti. Sačuvani nazivi predjela Županjac ili Županjov dvor na otoku Braču potvrđuju njihovu prisutnost i na tome otoku.²⁷⁹

Prema podacima iz darovnice kralja Bele IV. za grad Hvar iz 1264. godine razvidno je da se župana bira iz redova hvarskih *nobila*, ili kako se u samom dokumentu izriječno veli *de genere genithi*, što bi trebalo prevesti kao "koljenovića", a potvrđuje ga knez.²⁸⁰ To je, dakle, bilo rodovsko plemstvo, koje se na otoku Hvaru imenuje didićima. Prema tekstu iste darovnice, župan je nosilac županske službe tri otoka – Hvara, Brača i Visa, a dužan je boraviti na otocima za vrijeme službe, ako ga se ne mackne zbog opravdanih razloga.²⁸¹

Iz korpusa dosada poznatih podataka o županima može se razabrati da su većina bili pripadnici rodovske zajednice Kačića. No, oni nisu otočki dedići, jer zajednica Kačića pripada među 12 hrvatskih plemena, a za župana Petra,²⁸² koji je vjerojatno

²⁷⁵ Hvarski statut, 154, 155, 156.

²⁷⁶ Hvarski statut, 159.

²⁷⁷ Hvarski statut, 160.

²⁷⁸ Hvarski statut, 154.

²⁷⁹ Petar ŠIMUNOVIĆ, Toponimija otoka Brača. Supetar, 1972., 226. Valja naglasiti da su to recentni toponimi, pa istraživači nisu ulazili u nekakva dublja povijesna razmatranja, temljem čega bi se mogli povijesno definirati.

²⁸⁰ Hvarski statut, 14.

²⁸¹ Vidi tekst darovnice prema Stjepan ANTOLJAK, "Belina 'darovnica' Hvaranima je falsifikat", Godišen zbornik, 9/1956., 45-46.

²⁸² BARADA, 1954., 85.

pripadao hvarskim Slavogostićima,²⁸³ možemo već tvrditi da je podrijetlom didić. Prema tome, podatak iz Beline darovnice o biranju župana odnosi se na razdoblje prije negoli su Kačići preuzeli otočko kneštvo.²⁸⁴ Prema tome, kada se opat samostana Sv. Ivana, Ratko, obraća knezu i županu, koji su držali samostanske zemlje, riječima “molju vy vlastele”,²⁸⁵ onda taj pojam “vlastela” valja razumjeti u značenju kraljevskoga obdarenika i opatova vlastelina i odnosi se na Kačiće.

Ovdje svakako valja upozoriti na činjenicu da je u intitulaciji Povaljske listine župan Prvoš označen kao jedan od “dedišći vladanê otočskomu” te s time u svezu dovesti tumačenje A. Menac, koja je u sintagmi “iže bê dediščъ vlada(нь)ju knežbê otočъ” prepoznala pridjev “dediščъ” u značenju “gospodar”.²⁸⁶ To bi se moglo uzeti kao potvrda da su Kačići doista gospodari otočkoga kneštva, ali uz takvu konstataciju treba svakako pripomenuti i da je ova rodovska zajednica pripadala krugu 12 hrvatskih rodova. Usporedi li se, pak sintagma “dediščъ vlada(нь)ju knežbê otočъ” s gotovo istoznačnom sintagmom “dedišći vladane otočskomu”, pokazat će se da je pridjev “dedišći” u ovoj drugoj sintagmi svakako u semiotičkoj svezi s didićima – slobodnim seljacima vlastelinima – koji su baštinili te otoke.²⁸⁷

U svezi toga i darovnice kralja Bele IV. gradu Hvaru iz 1264. godine, u kojoj je potvrđen, kako je već rečeno, izbor župana iz redova hvarskih *nobila*, odnosno *de genere genithi*, a Kačići vladaju otočkim gospodstvom, čini se kao jasna potvrda već prije u literaturi izrečene konstatacije. Naime, kao i u slučaju frankopanskih i bibrirskih darovnica, kralj je prelazio preko sumnjivih podataka i dao Hvaranima privilegij, iz čega se može zaključiti da stoji Margetićeva konstatacija, kad je u pitanju i darovnica Hvaranima, da je Beli IV. bilo više do stjecanja pristaša i novaca negoli do utvrđivanja istine.²⁸⁸

Županova i kneževska jurisdikcija u Povaljskoj listini imenovana je kao “vladanê otočskomu”. Sam naziv “vladanje”, koji stoji u oznaci gospodstva, ima višestruko značenje.²⁸⁹ Držeći u vidu činjenicu da sačuvani podaci o županima, pa i knezovima, potvrđuju vladanje Kačića otočkim gospodstvom kao svojim rodovskim dobrom, valja zaključiti da to njihovo “vladanje” ima značenje *dominiuma*. No, privilegij pape Honorija III. iz 1221. godine za krčke knezove Henrika i Ivana, nastao u trenutku kada braća kratkotrajno drže otočko gospodstvo, stavlja knezove pod papinsku zaštitu, potvrđujući im otoke Brač, Hvar, Korčulu i Lastovo s malim otoči-

²⁸³ V. KLAJIĆ, 1897., 82.

²⁸⁴ Među hvarskim nobilima koji su bili prisutni 1226. godine prilikom dodjele lokve Dragomirovo peče samostanu Sv. Silvestra na Visu, ali i temeljem kasnijih dokumenata, utvrdili smo da je bilo već i Kačića nastanjenih u gradu Hvaru. Inače prezime Kačić još se susreće na otoku Braču u Pučišćima.

²⁸⁵ Vidi ovdje bilj. 258, red. 11.

²⁸⁶ MENAC, 104.

²⁸⁷ Sačuvani naziv Didina gomila u opisu pravca komunalnoga puta posjeda Sv. Stjepana i Vrbanje potvrđuje njihovu prisutnost (*Hvarski statut*, 156).

²⁸⁸ MARGETIĆ, 1980, 22. Budući da je darovnica izdana u Trogiru po Luciću 1242. godine, nije isključeno da je podatak o hvarskim didićima upravo dobiven od nekoga didića podrijetlom iz Hvara koji je tamo boravio.

²⁸⁹ MAŽURANIĆ, 1583, s.v. vladanje.

ćima, koje je Kačićima dao Andrija II., kao naknadu za službu i zasluge.²⁹⁰ Kod toga ipak valja voditi računa da prema Belinoj darovnici hvarski župan nije imao ingerencije nad spomenutim otocima. Da se ovdje radi o nečemu drugome svjedoči zapis o pomirbi između dubrovačke općine i korčulanskoga kneza Ilije iz 1231. godine. Tu se, naime, među svjedocima spominju knez omiški i sudac kliški, što držim dovoljnim dokazom da su tadašnji korčulanski knezovi priznavali jurisdikciju Kačića.²⁹¹ Činjenica da korčulanski knez samostalno potpisuje mir s Dubrovnikom, uz svjedočanstvo omiških Kačića, upućuje ipak na nekakav savez s Kačićima. Za Lastovo nemamo suvremenih podataka, no lastovski knezovi zasigurno su morali priznavati ovlasti Kačića, već temeljem činjenice da je gusarenje bilo i Kačićima i Lastovljanima primarna djelatnost, pa je savezništvo Kačića s knezovima oba otoka u tome kontekstu bilo ključno.²⁹² Mislim da upravo u tome kontekstu treba tumačiti navod iz spomenutoga privilegija, prema kojemu Kačići vladaju i tim otocima, kao i onim manjim pripadajućim. Temeljem svega toga može se pretpostaviti da je vlast nad otočjem funkcionirala po "modelu" otočke federacije, gdje su stvarnu vlast Kačići imali samo na otocima Braču, Hvaru i Visu, a s korčulanskim i lastovskim knezovima tvore neku vrst otočke federacije.

Činjenica da 1272. godine župan Petar, vjerojatno rodom od hvarskih Slavogostadića,²⁹³ postavlja jednoga sina za pristava, a drugoga za kneza,²⁹⁴ potvrda je da je vlast omiških Kačića nad otočkim *dominijem* gotovo nestala. Konačno, nakon potvrde i potpisivanja mira s Venecijom u Zadru 1274. godine,²⁹⁵ već 1278. godine Hvar, zajedno s otokom Bračom, potpada pod mletačko vrhovništvo,²⁹⁶ a 1281. godine hvarsko-bračkim kneštvom vladao je mletački potestat zajedno sa svojim savjetnicima, među kojima se ne spominje župan²⁹⁷.

Instituciju otočkih župana, kao otočkih upravitelja, zacijelo treba promatrati kao nastavak tradicije otočkih rodovskih župana. Prema *DAI*, nastalom sredinom 10. stoljeća, spomenuti otoci pripadaju među velike otoke koje drže Pagani, odnosno Neretljani.²⁹⁸ Može se pretpostaviti da je ta vlast uspostavljena postavljenjem župana, dok se za otoke Vis i Lastovo, koji nisu bili pod jurisdikcijom Pagana/Neretljana, odnosno za koje se pretpostavlja da su bili pod hrvatskom jurisdikcijom, može se predmnijevati da su imali svoga rodovskoga župana. Nakon što je neretljansku vlast smijenila vlast "kneza Morjana", gotovo je sigurno da je otok Vis pripao pod tu novu

²⁹⁰ *CD*, III, 190-191.

²⁹¹ Među svjedocima spominje se Dragan knez Omiški i Borko sudac Kliški (*CD*, III, 345).

²⁹² "Plemenitost" Kačića bila je potvrđena 1258. godine, za kralja Bele IV. Riječ je o dokumentu kojim se kralj obvezuje da će im priznati isti položaj koji su dotad imali, bez ikakve obveze davanja bilo kakva tributa, što je za svrhu imalo odricanje od gusarenja (*CD*, IV, 105-106).

²⁹³ Vidi ovdje bilj. 276.

²⁹⁴ BARADA, 1948, 313, 315.

²⁹⁵ *CD*, VI, 80-82.

²⁹⁶ *LISTINE* I, 113.

²⁹⁷ Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, "Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII", *Starine*, knj. 28. Zagreb, 1896., 105-106.

²⁹⁸ KATIČIĆ, 1993, 19, 52.

jurisdikciju. To se čini razvidnim ne samo iz darovnice svećenika Ivana iz Splita, nastale 1052. godine, kojom daruje svoju crkvu Sv. Silvestra na otoku Buci, tj. Biševu, na korištenje samostanu u Tremitimima, nego i zato što se u toj darovnici spominje “kralj Morjana” Berigoj kao svećenikov advokat, dakle njegov zagovornik. To se čini sigurnom potvrdom da je on i njegov vlastelin, pa je prema tome i otok Vis, zajedno s Biševom, bio pod jurisdikcijom “kneza Morjana”.²⁹⁹ U opisu čina darivanja navodi se da je Berigoj to darivanje potpisao *cum aliis iupanis*, a inače među svjedocima bila su spomenuta tri župana.³⁰⁰ Po tome bi se dalo zaključiti i da bi Berigoj bio župan.³⁰¹ Za spomenute je župane teško utvrditi na kojem od otoka su županovali, no može se očekivati da bi to mogli biti župani “velikih otoka”, Hvara, Brača i Korčule, a situacija s Visom i Lastovom ostala bi nepoznanicom. Može se pretpostaviti da je sustav zasebnih otočkih župana ostao na snazi i za vrijeme vladavine kneza (*dux*) Jakova.

2.) Župani službenici na Frankopanskim vlastelinstvima

Kao službenike vlastelinstva župane nalazimo na frankopanskim posjedima u Vinodolu i na ozaljskom vlastelinstvu, stečenom za Nikole Frankopana.³⁰² Ponajviše podataka o njima nalazimo u vinodolskome kneštvu. Tako se 1411. godine spominju u Bakru župani Šimun i Čikada, za koje se kaže da su “muži dobra razuma i poštena glasa”,³⁰³ a iz vremena Nikole Frankopana znamo da se navode zajedno s gradskim potknezom, satnikom i sucem.³⁰⁴ Prema podatku iz 1472. godine znamo za župana Žana bribirskoga, koji zajedno s knezom prisustvuje kupnji neke kuće fratra Sv. Marije u Crikvenici.³⁰⁵ Prema zapisu iz 1446. godine knez Martin Frankopan potvrđuje testament Mihovila župana, za kojega kaže da je “naš sluga”, koji ostavlja svoje imanje crkvi Sv. Marije u Novom.³⁰⁶ Mnogo kasnije, 1589. godine, spominje se župan grobnički, kome je upućeno pismo upozorenje zbog turskih provala.³⁰⁷ Konačno, u

²⁹⁹ CD, I, 76-77.

³⁰⁰ CD, I, 76-77.

³⁰¹ To što se Berigoj naziva *rex* potvrda je da je pisac darovnice stranac, budući da ga imenuje po tome kako je organizirana njegova vlast. Vjerojatno se zato može pretpostaviti da je bio i *dux*, što ne isključuje niti Katičić (KATIČIĆ, 1993, 54-55). U tome je kontekstu jednačenje *dux=rex* irelevantno za konstataciju da je to bila gentilna vladavina (KATIČIĆ, 1993, 53 i dalje). Temeljem toga pretpostavljamo da se među otočkim županima birao njihov *dux*, a oni koji pripadaju u krug izbornika vjerojatno su nazivani *omnes Maranos*. Budući da se uz župane spominje i satnik, nema sumnje da se radi o županijskoj organizaciji, unutar sustava otočkih župa.

³⁰² *Urbaria lingua croatica conscripta (Hrvatski urbari)*, MHJ 5, Zagreb 1894., 200 i dalje.

³⁰³ ŠURMIN, 113.

³⁰⁴ Godine 1428. knez Nikola Frankopan, nakon što je dopustio sucu bakarskom da kao i njegovi preci može služiti službu balistra, kaže “**za to zapovidasmo podknežinom, županom, satnikom, sudcem i vsim inim našim oficijalom v Bakri**, pred kih obraz ta naš list pride, da ih bi v tom izdržite i mimo toga ne bantuiete, ni daite bantovati i lib`i našu milost” (ŠURMIN, 127).

³⁰⁵ ŠURMIN, 269.

³⁰⁶ Nije isključeno da je i zemlja Župnica, u vlasništvu crkve Sv. Lucije u Kostreni, koju daje u najam upravitelj (guverner crkve) u najam Vlahu po imenu Smolac, bila darovana od nekoga župana (ŠURMIN, 167).

³⁰⁷ LOPAŠIĆ, 1894, 93.

urbaru modruškoga vlastelinstva iz 1486. godine zapisano je da u selu Dani “špan” Grgur ima dva “sela”.³⁰⁸

Na ozaljskom vlastelinstvu spominju se župani u zapisu o podjeli “spašišća” iz 1433. godine, za kneza Bartola Frankopana. Knez, naime, svojim podanicima Joškovljanima potvrđuje listinu te graščiku ozaljskom naređuje “da se kupe nat isti imenovani dvor (Joškovo) vsi suci i župani ozalskoga vladanja da jim povidu kada su volni pasti i pomagati se”.³⁰⁹

Treba istaknuti da nismo našli izričitih potvrda o službi župana na krčkom posjedu, što ne znači da ih tamo nije ni bilo. Ovdje svakako valja upozoriti na tekst uredbe kneza krčkoga Štefana, izdane 1381. godine, a kojom se oprašta fratrima samostana Sv. Spasa dohodak od njegovih vinograda u Baškoj dragi u Krčkom kneštvu. Knez, naime, daje svoju odluku na znanje “našimъ podknežinomъ, sud’cemъ, sat’nikomъ i v’se vrs’te oficijalom”,³¹⁰ pa se upravo iz riječi “v’se vrs’te oficijalom” može predmni-jevati i postojanje službe župana.

Bez obzira, međutim, na nedostatak izvora, podaci o Vinodolskim županima čine se dostatnim za sagledavanje društvenoga položaja župana na tome posjedu. Izričaj prema kojemu su bibrirski župani “muži dobra razuma i poštena glasa” pokazuje da su to osobe uglednoga položaja.³¹¹ S druge strane, iz riječi “naš sluga”, koje se odnose župana Mihovila, raspoznaje se županov položaj kneževskoga službenika, koji se zajedno s ostalima ubraja među kneževske “oficijale”.³¹² Činjenica da župani imaju svoja imanja nedvojbeno ih oslikava kao vlasteline. Iz navedenih je primjera vidljivo da su službom župana obuhvaćene ovlasti vezane uz imovinsko-pravne poslove i vojne obveze,³¹³ ali se ne vidi i pravo na suđenje, što bi se moglo uzeti kao pokazatelj da ti župani pripadaju niže rangiranim službenicima. Župani se ne pojavljuju sa sudskim ovlastima ni na ozaljskom posjedu, no budući da je to stečeni posjed, Frankopani očito nisu proveli promjene u upravnoj organizaciji jer se na ozaljskom vlastelinstvu zadržala institucija seoskoga župana,³¹⁴ pa bi se onda riječi “svi župani” odnosile na instituciju seoskih župana.

³⁰⁸ LOPAŠIĆ, 1894, 59. Ovdje špan ne dolazi u značenju kraljevskoga župana, nego je to samo hrvatski naziv za župana.

³⁰⁹ ŠURMIN, 134.

³¹⁰ Godine 1381. knez krčki Štefan oprašta fratrima samostana Sv. Spasa dohodak od njegovih vinograda u Baškoj dragi, u Krčkom kneštvu, daje to na znanje “našimъ podknežinomъ, sud’cemъ sat’nikomъ i v’se vrs’te oficijalom” (ŠURMIN, 93). U izričaju “v’se vrs’te oficijalom” može se prepoznati i župana, ali za to nema izravne potvrde.

³¹¹ MAŽURANIĆ, 695-696, s.v. muž.

³¹² To se vidi iz jedne naredbe iz 1430. godine, kad je knez Nikola Frankopan, odobrivši fratrima samostana Sv. Marije u Crikvenici gradnju pilane u Crikveničkoj dragi i korištenje drva, dao na znanje “za to svim podkežinom, szdcem, satnikom, dvornikom i **inim našim oficijalom**, z’dannim i tim ki naprid postavljeni budu po Vinodoli” (ŠURMIN, 130).

³¹³ U svezi s time treba naglasiti da su u vojnoj organizaciji Bugarskoga Carstva, prema podacima iz 9. stoljeća, župani obavljali vojničke dužnosti i bili podložni boljarima (o tome поближе, u sklopu šire rasprave o instituciji župana za razdoblje od 8. do 10. stoljeća vidi MALINGOUDIS, 61-76).

³¹⁴ LOPAŠIĆ, 1894, 203.

Ovdje bi trebalo naglasiti novu "afirmaciju" župana-službenika na baštinskim posjedima Frankopana, koju treba gledati u kontekstu gospodarskih prilika. Naime, vjerojatno se upravo zbog gospodarskoga razvoja pojavila potreba za nekim službama čije su ovlasti mogli obavljati jedino oni koji su inače nosili naziv "župani". To ističem zato što je institucija župana jednostavno nestala na frankopanskim posjedima nakon što su krčko, vinodolsko i modruško vlastelinstvo objedinjeni kao kneštvo i postali nasljedni beneficij roda krčkih knezova, kasnije prozvanih Frankopana. U svezi s time treba naglasiti da se na skupu svih Vinodolaca 1289. godine, kad je u pisanoj formi kodificiran njihov "Zakon", među okupljenim starcima nigdje ne spominje "starac župan", nego se kao kneževski vlastelin navodi Črna "dvornik cijeloga Vinodola", a umjesto općinskoga župana pojavljuju se satnici vinodolskih općina,³¹⁵ ali ne i seoski župani. Međutim, tradicija o seoskom županu ipak je sačuvana, barem kao simbolično sjećanje. Naime, u "Proslovu" Trsatskoga zakona iz 1640. godine, koji je sastavio trsatski župnik Jerolim Genova u 18. stoljeću, kaže se da ga predaje županu sucu Mihovilu Materljanu "buduč Trsat blizu Reke, i (ondi) su zvali satnika ki je nad časti, da ne bi misleli Ričani daj (i) zakon ovdje na Tersatu leta 1710 i privoljen `jem gospodskim zazvali smo ga županom (misli se na vrijeme dok je Trsat bio pod riječko-trsatskim kapetanima od 1640. do 1747. godine), ako p(rem) i u starih pismi hočeš ga štat satnik ale župan, za dat na znan `je da ima oblast kako (drugde) župan. I ne bi prilično da on ki kakov nepošten oficij nastoji, bi sedel pri stolu pravden(om), ako prem njegovu dužnost je činit overšit zapovid gospodsku i pravde, ne zgubi".³¹⁶ Iz ovoga se zapisa razabire da su župani nekoć bili na čelu Vinodolskih općina. To što oni žele zamijeniti satnika županom sucem proizlazi prije svega iz činjenice što su kompetencije satnika prema Statutu grada Rijeke iz 1530. godine bile vezane uz komunalnu redarstvenu službu, s posve drukčijim ovlastima negoli su one ovlasti koje ima seoski satnik.³¹⁷ Tradicija, pak, o županovu posjedu zasigurno je sačuvana u nazivu "sopaljske zemlje", koje se spominju u popisu zemalja općine Grižanske, Kotsorske i Belgradske, iz 1323. godine, gdje se kaže "da sve u eden čovik ne može težiti tih rečenih zemaal pres podžupana: ako bi se našal, izgubla vse žito".³¹⁸ L. Margetić utvrdio je da se u slučaju sopaljske zemlje radi o neobrađenoj zemlji u vlasništvu kneza, koja je služila za iskorištavanje članovima općina.³¹⁹ To objašnjenje stoji, jer se nazivom "Sopač" označuje i posjed šumske zajednice grada Delnice, no čini se da etimologiju toga naziva treba vezati uz naziv supan. Valja ovdje dodati da se u urbaru modruškoga vlastelinstva iz 1486. godine spominje posjed Županje selo.³²⁰ Iz činjenica da se za Županje selo upisano u urbar navodi da je pusto, a

³¹⁵ BARADA, 1952, 97.

³¹⁶ Lujó MARGETIĆ - Milan MOGUŠ, *Zakon trsatski*, Rijeka 1991., 94.

³¹⁷ Đorđe MILOVIĆ, "Način izbora i funkcije općinskih organa u Rijeci", *Jadranski zbornik*, VII/1969., 218-220. U svezi s time treba naglasiti da je institucija seoskoga župana sačuvana u okolici Rijeke, o čemu svjedoči podatak o županu Leschsanum u službi prokuratora *de Nerine* ... (obzirom da nije moguće pročitati mjesto, nije moguće odrediti u kojem je selu bio župan - Mirko ZJACIĆ, Knjiga podavanja i prihoda posjeda Katedralnog kaptola u Puli 1349-1371, *Vjesnik* Sv. 4, 1957., s.506, 184).

³¹⁸ ŠURMIN, 77-78.

³¹⁹ Lujó MARGETIĆ, "Sopaljske zemlje i sopaljščina", *Jadranski zbornik*, 11/1979-1981., 255-4.

³²⁰ Za taj je posjed zapisano "Županje selo, zemlje dni 7, sinokoše stoga 2, služilo je sol. 54, a sada je pusto" (LOPAŠIĆ, 1894, 77, 59).

da se u istom urbaru navodi “špan” kao posjednik, dade se naslutiti da je to zapravo posjed kraljevskoga župana. Konačno, 1476. godine knez Ivan Frankopan daruje samostanu Sv. Augustina i crkvi Sv. Marije, osim nekih posjeda, i pravo na službu županata brinjske utvrde, *officium quod dicitur suppaniae*, što ju je oduzeo svjetovnjacima.³²¹ Tu službu Frankopani nisu uveli u gradovima vinodolskoga, modruškoga, krčkoga i ozaljskoga vlastelinstva, jer su njihovi gradovi imali gradsku upravnu strukturu, a brinjska je utvrda imala položaj kneževske utvrde istoimenoga vlastelinstva. Činjenica, pak, da knezovi uvode tu službu, potvrda je da su vlast organizirali po uzoru na kraljevsku vlast.

3.) Župan službenik cetinskoga vlastelinstva

Činjenica da cetinski knez Vladislav Talovac zapovijeda knezu, županu i ostalim službenicima,³²² ne mora značiti da je župan bio najvažniji kneževski službenik, nego da je to bio posao za koji je zasigurno bio ovlašten župan. Poput župana na frankopanskim posjedima, njegova služba ovdje je vezana za rješavanje imovinsko-pravnih odnosa. “Ostali službenici”, može se pretpostaviti, bili su satnik, dvornik i sudac, što dokazuje da bi kneževska organizacija službi cetinskoga vlastelinstva bila identična organizaciji na frankopanskim posjedima, što bi se moglo objasniti i činjenicom da je cetinsko kneštvo prije Talovaca držao, doduše kratko vrijeme, i jedan od knezova Frankopana.

4.) Župan službenik poljičkoga vlastelinstva

U službi poljičkoga kneza³²³ nalazimo župana još u drugoj polovici 19. stoljeća³²⁴. Tako kasna vijest o županu u općinskoj službi³²⁵ nije samo spomen na tu službu, nego je vjerojatno postojao kontinuitetu te službe, jer je poljičko društvo, prema

³²¹ V. KLAJČ, 1902, 2.

³²² Godine 1458. zabilježeno je da knez Vladislav Talovac daje samostanu Sv. Marije pod Sinjem jednoga kmeta u “Godarcih imenom Borcika Kralića i ... zapovidamo knezem našim ... i **županom** i vsake vrste oficijalom našim da ne imate v ničempre bantuvati rečenoga Borcika, jere smo to naše vlahne plemenite dali za grihe naše gospodinu bogu sveto i Mariji vikovičnim zakonom” (ŠURMIN, 213).

³²³ Poljički se knez spominje prvi put 1251. godine, i to kao *Mihhahel dei gracia et regie maestatis et consensu Stephani bani comes Spalatensis et castellanus Clissiensis, nec non et Policiensis comes* (CD, IV, 461). Pretpostavljamo da je tada imao u svojoj službi i župana.

³²⁴ Iz 1803. godine potječe zapis o jednom od općinskih župana, koji je bio određen zamijeniti crkveno-ga prokurata poljičke općine za čuvanje općinskoga žita skupljenoga u crkvi Sv. Martina u Sitnom i za to je dobivao plaću (Marko MIŠERDA, *Spomenici Gornjih Poljica*, Priko 2003., 465-466).

³²⁵ U ugovoru o prijateljstvu sklopljenom s Mlečanima 1444. godine Poljica se prvi put nazivaju općinom (Miroslav PERA, *Poljički statut*, Split 1988., 54), vjerojatno zato što su taj naziv samo Poljičani koristili na pregovorima te godine (LISTINE IX, 287). Važno je istaknuti da Poljička općina ne dolazi u značenju gradske općine (*comunitas*), nego u značenju zajednice ovlaštenika (*universitas*), kako se to vidi iz mletačke dukale iz 1537. godine (PERA, 54). Temeljem toga ne možemo govoriti o “Statutu poljičkom”, jer se ne radi o gradskoj zajednici, nego o “Zakonu”, što se uostalom u samom tekstu i više puta navodi. Na krivo imenovanje legaliziranih običaja seoskih zajednica Mošćenice i Vreprinca “Statutom” a ne “Zakonom”, upozorio je L. Margetić (Lujko MARGETIĆ, “Zakon grada Kastva iz 1400. godine”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 36/1994., 285). To treba naglasiti, jer je već to dostatna potvrda zašto se institucija župana tako dugo zadržala u poljičkom društvu.

sačuvanim vrelima, sve do propasti Poljica kao autonomne zajednice, još uvijek u imovinsko-pravnim poslovima, ali i prema administrativnom uređenju, uz određene promjene,³²⁶ organizirano prema običajnom pravu zapisanom u Poljičkom zakonu³²⁷.

Tako u dijelu teksta Ustava Poljičkoga iz 1799. godine, gdje se u desetoj naredbi govori o Banki (misli se na Knežev stol), njezinim službama i načinu kako se obavlja izbor kandidata za te službe, ističe se da je riječ o “upotrebi povlaštenoga prava pod prošlom bivšom mletačkom republikom”.³²⁸ Pod povlaštenim pravom prepoznajemo zapravo *stare pravice* što su ih Poljičani zadržali nakon potpisivanja mira s Mlečanima 1444. godine,³²⁹ a koje se tiču prava na samostalno biranje seoskih knezova ili malih knezova starješina i kandidata koje seoske starješine predlažu zboru ili kotarskom sastanku “*da se pokrije sedam časti Banke ili službi, koje bi obavljali predloženi kandidati, odnosno kneževski službenici*”,³³⁰ među kojima su bili i župani. Prema tome mletačka vlast u Poljicima nije ukinula službu kneževskih župana zato što njihov izbor pripada među “*stare pravice*”. Premda o spomenutom županu nemamo nikakvih drugih podataka, nema sumnje da je on didić, jer su oni imali pravo biranja službenike poljičke vlasti.

Župani u gradskim komunama

1.) Društveni položaj župana u komunama

Sačuvani podaci o županima kao zasebnoj društvenoj kategoriji u dalmatinskim komunama govore ne samo o njihovu položaju unutar komunalne zajednice, nego su i potvrda njihove socijalizacije u toj sredini. Valja istaknuti da najviše sačuvanih podataka o njima imamo za splitsku i trogirsku komunu, odnosno za njihovo zaleđe. Zanimljivo je da iz Zadra i njegove okolice sačuvan samo jedan podatak iz 1276. godine, kada se u opisu zemlje u vlasništvu Zadranina Jakova Filipova, koja se nalazila kod gradskoga posjeda *Ad arcum*, kao granični međaš spominje zemljište “Stane udove župana Ivanča”.³³¹

Valja odmah istaknuti da topografski razmještaj podataka o županima u Splitu i Trogiru potvrđuje da su to bili gradovi u kojima je hrvatsko rodovsko plemstvo nakon doseljenja zadržalo svoj ugled. O njihovu položaju u spomenutim komunama možda najbolje svjedoče podaci iz 1264. godine, kada se u Trogiru spominje neki

³²⁶ Vidi tekst Ustava Poljičkoga, izdan 13. aprila 1799. godine, za vrijeme prve Austrijske vladavine (PERA, 94-101).

³²⁷ Za razdoblje od polovice 16. pa do druge polovice 19. stoljeća (MIŠERDA, 650; Milko BRKOVIĆ, “Nekoliko neobjavljenih isprava poljičkoga kančilira Marka Barića”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 46/2004., 269-306).

³²⁸ PERA, 94.

³²⁹ PERA, 60.

³³⁰ Prema odredbama Ustava, kneževska vlast kao i vlast njegovih službenika traje samo godinu dana, što je prihvaćeno temeljem prethodne odluke mletačke uprave (PERA, 60).

³³¹ CD, VI, 160.

Brisklavus sin *domini jupani Cranich*,³³² ili župan trogirskoga samostana Sv. Nikole i Dujma, *Cibri Casarice dicte dominus iupano*³³³. Za župana Crnoslava, iz nepoznate rodovske zajednice iz Senja, kaže se da je *dominus Cernosclauus* te se k tomu navodi da je *filius domini zupan Cernochoi*.³³⁴ Oznaka *dominus* koja u svim ovim slučajevima stoji uz naziv župan potvrđuje položaj župana ne samo kao vlastelina, nego i njegov istaknuti društveni položaj u komuni. Nije zato nikakvo iznenađenje što župane u vrelima nalazimo kao vlasnike zemlje³³⁵ ili robova³³⁶.

Ovlasti župana u komuni možda najbolje oslikava podatak o županu Grguru, nećaku splitskoga biskupa Petra, koji 1342. godine imenuju Grgura Vitlova za svoga legitimnoga zastupnika (*procurator*), izvršitelja (*actor*) i poslanika (*nuncius*). Time je ovaj dobio ovlasti posjednika prava spomenutoga župana, među kojima se navodi: čuvanje dokumenata, poslovanje s dokumentima, pravo na polaganje jamstva, unajmljivanje advokata, zaklinjanje u njegovo ime, unajmljivanje svoga odvjetnika, prizivanje svjedoka, ispitivanje svjedoka, sklapanje ugovora i nagodbi, obavljanje pravnih poslova, imenovanje zastupnika u obavljanju njegovih i svojih poslova.³³⁷ Navedene ovlasti u vrelima toga vremena zovu se *bona principalium*.³³⁸ Nije poznato zbog čega je spomenuti župan imenovao svoga zastupnika, ali važno je istaknuti da je to, vjerojatno, prijenos ovlasti koje je on sam obavljao kao župan. Iz toga postaje posve jasno zašto župane nalazimo kao izvršitelje oporuka,³³⁹ zatim kao one koji posuđuju novac,³⁴⁰ odnosno kao zakupce stambenoga prostora,³⁴¹ pa možda i kao sudionike u vojnoj organizaciji komune³⁴². Tomu svakako treba pridodati činjenicu da oni izdaju isprave vezane uz potvrdu vlasništva posjeda,³⁴³ ili uz prodaju posjeda³⁴⁴.

³³² BARADA, 1954, 37.

³³³ CD, IV, 288.

³³⁴ Ivan BOJNIČIĆ, "Neki hrvatski župani sklapaju mir sa Rabljanima", *Vjesnik zemaljskoga arkiva*, I(2)/1899., 121-123.

³³⁵ Iz godine 1271. potječe zapis o zemlji koja se prodaje i koja se nalazi *juxta juppanum Osserenem* (BARADA, 1954, 261).

³³⁶ Godine 1289. nalazimo u Splitu zapis o županu Dobroslavu Koplicanusu, koji daje slobodu svojoj robinji za vrijeme dok je službu splitskoga kneza obavljao Mladen, sin bibriskoga kneza Stjepka (CD, VI, 672).

³³⁷ Jakov STIPIŠIĆ, *Spisi splitskoga bilježnika pok. Čove iz Ankone (1341-1344)*, Splitski spomenici, dio prvi, Splitski bilježnički spisi, Zagreb: HAZU, 2002., 29.

³³⁸ CD, IV, 533.

³³⁹ Godine 1341. u toj službi spominje se splitski župan Grgur, nećak splitskoga nadbiskupa Petra (STIPIŠIĆ, 2002, 105-106).

³⁴⁰ Godine 1274. nastaje zapis o županu *Porchu* (Brču), sinu pokojnoga Stjepana iz sela *Merlere* iz Vrlike, koji izjavljuje da je posudio neke novce od Lovre Scandarelja uz obvezu da ih vrati do Mihaljova (BARADA, 1954, 18).

³⁴¹ STIPIŠIĆ, 2002, 148, br. 258.

³⁴² Radi se o županima Sleoki (sic!) i Steredemu, koji su pritekli u pomoć Trogiranima 1277. godine u borbama sa Splitsćanima za Ostrog, i koji su mirovnim ugovorom oslobođeni bilo kakve krivnje (CD, VI, 210).

³⁴³ Kao npr. župan Nikola, sin Dobroteha, koji je izdao ispravu o provedbi presude kralja Bele IV. u sporu između Ozora Kačića i trogirске općine zbog posjeda u Bijaćima (ANČIĆ, 1999, 233).

³⁴⁴ Godine 1329. zabilježena je prodaja triju solana paških župana na dražbi, i to zadarskom plemiću Šimunu Benji, o čemu je neki nepoznat župan pripremio dokument (CD, XVII, 439).

Vrela, međutim, bilježe župane i kao obnašatelje raznih službi u komuni.

1.1.) U službi kneževskih ovlaštenika

U ovoj ulozi župane nalazimo napose u slučajevima rješavanja pravno-imovinskih sporova. Tako je 1311. godine zabilježen u spisima trogirske općine spor oko zakupa zemlje u vlasništvu Jurja II. Bribirca, koga u tome sporu zastupa njegov župan Ivanča, zato što mu u tome sporu ne može suditi trogirski komunalni sud, premda Juraj obnaša titulu trogirskoga kneza.³⁴⁵ Osim u gradu Trogiru, Bribirci su imali svoje župane i u Splitu. Zapis iz 1342. godine spominje župana Petra Slavičića, za kojega se izričito kaže da je župan kneza Mladena.³⁴⁶ Njemu Andrija Dujam daje sva prava na kat iznad njegove konobe u Splitu,³⁴⁷ što bi moglo značiti da su bribirski knezovi u splitskoj komuni imali svoje stalne župane i onda kada nisu obavljali službu gradskoga kneza.

Osim onih knezova Bribirskih, u Splitu se spominju i župani hercega i vojvode Hrvoja iz vremena kad je on obnašao čast splitskoga kneza. Može se pretpostaviti da, kao i u slučaju župana Bribirskih knezova, i Hrvojev župan nije bio podložan komunalnom sudu, pa se u zemljišnim sporovima javljaju njegovi ovlaštenici-župani, i to 1411. godine župan Vukac Ugrinov, koji je ovlašten od Hrvoja dati njegovu zemlju u zakup,³⁴⁸ odnosno godinu dana kasnije, župan Križan, koji također sklapa ugovor o zakupu hercegovine zemlje³⁴⁹. Podaci o županima hercega Hrvoja pokazuju da on nije imao stalne župane, nego su to, po svemu sudeći, bili *ad hoc* izabrane osobe, koje su po svome položaju bili slobodnjaci.

1.2.) U službi komunalnoga poklisara

U poslanstvu rapskih gradskih nobila (*nobiles viri*) koje 1166. godine u Veneciji pred mletačkim duždom Vitalom Mikelijem raspravlja o pravu na samostalan izbor kneza prisutan je i župan Lampredije.³⁵⁰ Položaj rapskoga župana Lampredija u poslanstvu rapskih nobila, a valja pripomenuti da je on naveden odmah do svećenika, predstavnika rapske crkve, i rapskoga suca, svjedoči ne samo o ugledu koji je imao taj župan u rapskoj zajednici toga doba, nego je to i potvrda samostalnosti te zajednice. Župan je vjerojatno i participirao u lokalnoj vlasti, pa je štoviše moguće da je i zamjenjivao kneza u vrijeme dok nije obavljen njegov izbor. Tradicija rapskoga župana nije samo potvrda o postojanju kraljevskoga župana iz vremena kraljeva Krešimira IV.³⁵¹ i Zvonimira, kad je uspostavljena kraljevska vlast nad otokom, nego i

³⁴⁵ *Zapisnici kurije grada Trogira od 1310. do 1331.* (prepisao i uredio M. BARADA, Regestima i bilješkama popratio M. Berket), Split 1988., 6.

³⁴⁶ Zasigurno je to bio Mladen III. Bribirac, sin Juraja II. (Vjekoslav KLAJČ, *Bribirski kinezovi od plemena Šubić do god.1347*, Zagreb 1897., vidi: Rodoslovlje bribirskih knezova).

³⁴⁷ Vidi ovdje bilj. 348.

³⁴⁸ Vladimir RISMUNDO, Registar splitskoga notara Jakova de Penna (1411-1412), *Izdanja Historijskog arhiva u Splitu*, 8/1974., 37.

³⁴⁹ RISMUNDO, 46.

³⁵⁰ CD, II, 103-105.

³⁵¹ MARGETIĆ, 2000, 89 i dalje.

važnost koju na otoku imaju rapski nobili, rodovsko plemstvo. Izravnih, međutim, podataka o postojanju kraljevskoga župana na otoku Rabu nemamo. No, zato iz notarskih zapisa iz druge polovice 14. i prve polovice 15. stoljeća imamo podatke o gradskom posjedu imenovanom kao *contrata quam vocant mera zupagne*,³⁵² ili *mira de zupagni*,³⁵³ odnosno *muros Iupani* u Barbatu,³⁵⁴ u istoimenome današnjem naselju³⁵⁵. Zapis je važan ne samo zato što se iz toga razabire da je to bio županov posjed, odnosno njegove starine,³⁵⁶ nego i zato što se kao nasljednik toga posjeda javlja Zedulin de Zudenigo. Za pripadnike toga roda, koji se javljaju u vrelima od druge polovice 13. stoljeća pa dalje, utvrđeno je da su bili u srodstvu s krčkim Zudinicićima.³⁵⁷ Budući da se Zudinici vode kao nasljednici županova posjeda i kasnije obnašaju značajne komunalne i crkvene službe, to bi mogla biti potvrda da su doista i obnašali čast kraljevskoga župana. Pri svemu tomu valja voditi računa da je s uspostavom kraljevske vlasti ubrzan proces simbioze hrvatskoga i zatečenoga romanskoga stanovništva, što je uostalom potvrđeno i toponomastičkim istraživanjima, napose osobnim imenima u gradu Rabu.³⁵⁸ S time u svezi valja se prisjetiti da je u *DAI* otok Rab naveden kao naseljeni otok,³⁵⁹ dakle pripada u skupinu otoka na kojima su Romani, kao na otoku Krku, imali svoju općinsku organizaciju, pa je i kralj isto kao i na otoku Krku, postavio svoga župana.

³⁵² Radi se prodaji zapuštene zemlje, *derrum positum in insula Arbi in contrata quam vocant mera zupagne* (Biblioteka samostana Sv. Eufemije u Kamporu, RB, Nicolo Curtarolo, Sv. I, fol. 241v, od 25. listopada 1378.).

³⁵³ ... *nobilis vir Ser Andreas condam strenui militis domini Stephani de Dominis (...)* dedit tradit et vendidit nobili viro *Ser Iohanni condam domini Damiani de Dominizi totum unum eius derrum vocatum mira de zupagni positum in Insula Arbi in Barbato cui hic dicitur confines: a borea fraternitas Sancti Anthonii de Campdanio, a trausera partem Baptista de Taritono et partem hereditas condam Ser Iohannis de Zudenic, et a quirina mare salsum* (DAZd, RB, Toma de Stantis, kutija 2, Sv. 2, fol. 159 v).

³⁵⁴ Godine 1452. prodaje Zedulino de Zudenigo *duas petias positas ad muros Iupanii* (DAZd, RB, Toma de Stantis, kutija 2, Sv. 3, fol. 188).

³⁵⁵ U pravilu kod tako imenovanih gradskih posjeda, sudeći prema zadarskim primjerima (kontrata Sv. Jakova i Sv. Ivana), oni pripadaju među gradske posjede s gospodarskim zgradama i crkvenim objektima, gdje se odvijaju i druge djelatnosti, trgovina između građana i distriktualaca). U svezi s time treba istaknuti da se još i danas poviše Barbata nalazi kasnoantička utvrda s ostacima crkve Sv. Kuzme i Damjana (Zdenko BRUSIĆ, "Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku u Arheološko" u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva*, 13/1989., 112). Takva topografska situacija pokazuje da su Zudenici dobili kasnoantičku gradsku utvrdu s pripadajućim teritorijem. Činjenica da se to područje imenuje kontratom dokaz je da se radi o najvažnijem posjedu grada Raba.

³⁵⁶ U hrvatskim vrelima toga doba "mirišće" dolazi u značenju ne samo mjesta gdje se nalaze kuće nego i u značenju napuštene zemljišne parcele s njihovim ostacima kuća - MAŽURANIĆ, 661, s.v. mirište. U današnjem rapskom govoru, naziv *miri* znači mjesto gdje se nalaze ruševine kuća, kao i u toponomastičkim zadarskih otoka, s tim što se u drugom slučaju koristi oblik *mirišća* (Vladimir SKRAČIĆ, *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadarskih otoka*, Split: Književni krug, 1996., 166).

³⁵⁷ Lujo MAREGETIĆ- Petar STRČIĆ, Krčki (Vrbanski) Statut iz 1388, *Krčki zbornik*, sv. I, 9/11. Krk (1988.), 44, bilj. 63.

³⁵⁸ Petar ŠIMUNOVIĆ, *Toponimijska svjedočanstva o ranoj hrvatskoj prisutnosti Krki, Rabu i Pagu u Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, izd. HAD, 13/135/145. Zagreb, 1989., 140.

³⁵⁹ FERJANČIĆ, 25.

U pregovorima koji se 1352. godine vode u Veneciji oko podjele prihoda od paške soli između Venecije i paške komune, sudjeluju na strani paške komune i *suppanus Dimivenig et Dessegna*, za koje se navodi da su "prokurator i sindici" paškoga kneza.³⁶⁰ U okolnostima u kojima se pojavljuju spomenuti župani takva se oznaka može tumačiti dvojako: prvo, odlaze na pregovore u svojstvu upravitelja komunalnih solana, i drugo: to je nesumnjivo potvrda samostalnosti paške komune u tome trenutku. U svezi toga je zanimljiv i podatak iz 1392. godine, kada zadarski plemić Šimun Benja kupuje tri solane paških župana na dražbi, a koje se nalaze na položaju Šamet odnosno Zamet,³⁶¹ kod crkve Sv. Eufemije,³⁶² o čemu je Župan³⁶³ pripremio dokument³⁶⁴. Činjenica da paški župani imaju svoje solane na određenom položaju može se uzeti kao potvrda postavke da su oni za svoju službu bili plaćeni posjedima na položajima gdje se proizvodila sol (Zamet). Prema njihovoj tituli moglo bi se zaključiti da su oni bili upravitelji cjelokupnoga posjeda paške komune, no budući da je važna djelatnost na Pagu bila proizvodnja soli, u tome se kontekstu može tumačiti da su, zapravo, bili i upravitelji paških komunalnih solana. Naravno da je to i potvrda samostalnosti paške komune, s obzirom na činjenicu da je proizvodnja soli bila kraljevski privilegij, a ovdje od koristi može biti i usporedba sa stanjem u Češkoj, u kojoj je u to vrijeme za proizvodnju soli zadužena zasebna služba županata³⁶⁵.

Čini se da tradiciju župana upravitelja solana treba tražiti u razdoblju kada je otok Pag bio pod jurisdikcijom hrvatskoga kralja. Doduše, o tome nema izravnih podataka, kao što nema ni spomena o kraljevskim solanama, premda postoje podaci o

³⁶⁰ LISTINE III, 229.

³⁶¹ Naziv predjela *Šamet* ili *Zamet* kako se nekad u vrelima imenuje (Emil HILJE, *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na otoku Pagu*, Zadar 1999., 74) sačuvan je u nazivu istoimenoga današnjega predjela jugoistočno od tvornice soli, koji se spominje uz crkvu Sv. Bartula u Dinjiškoj vali, gdje su se nalazile solane (HILJE, 77-78.). U svezi je topografije toga položaja podatak što ga nalazimo u testamentu Prode, udove župana Diminića, o solanama na položaju Zamet kod crkve Sv. Marije stare (*veteris*), na položaju kod današnjega Staroga grada (CD, XI, 481), potvrđuje da je Zamet samo naziv za položaj gdje se proizvodila sol. Za solane koje određuju položaj crkve Sv. Eufemije pretpostavljamo da su bile paških župana.

³⁶² CD, XVII, 439. Još se i danas vide ostaci spomenute crkvice na istoimenome predjelu, smještenom uz cestu kojom se od grada Paga ide prema Zadru, uz lijevu stranu ceste, približno oko pola kilometra od grada Paga, što je točno, jer sačuvani podaci to potvrđuju. Tako se prema podatku iz 14. stoljeća crkva smješta u Pašku uvalu uz predjel Belveder (Ivo OŠTARIĆ, *Srednjovjekovna topografija i toponimija otoka Paga prema arhivskoj i arheološkoj građi*, (magistarska radnja u rukopisu), Zadar 1992., 62), a njezin se položaj stavlja kod Solana (HILJE, 39).

³⁶³ Valja upozoriti da se tu ne radi o patronimiku, već o instituciji. To ističemo zato budući da nalazimo tijekom prve polovice 14. stoljeća u gradu Pagu članove obitelji **Župan** iz roda **Županića**, koji su obnašali značajne dužnosti u gradu u tome razdoblju (ZJAČIĆ - STIPIŠIĆ, 192, 197, 199, 203, 218, 239, 290, 251, 254). Radi se zasigurno o velikoj obitelji, jer neki imaju već i nadimak (*Johannes Suppanig vocatus Crisinus* - ZJAČIĆ - STIPIŠIĆ, 239). Percepcija naziva Župan kao obiteljskoga prezimena potvrda je ukorijenjenosti institucije župana u paškoj komuni. Nije isključeno da se radi o rodu čiji su pripadnici nekoć obnašali dužnost kraljevskih župana!

³⁶⁴ CD, XVII, 439. Apozicija župani odnosi se na sve paške župane.

³⁶⁵ Ambroży BOGUCKI, *Komes w polskich Źródłach średniowiecznych*, Warszawa-Poznan 1972., 86.

kraljevskim posjedima iz vremena kralja Krešimira IV.³⁶⁶ u Murovlasima,³⁶⁷ napose u Pečanima³⁶⁸ i Vlašićima,³⁶⁹ gdje su se onda mogle nalaziti i kraljevske solane,³⁷⁰ su-deći bar prema kasnijim podacima³⁷¹. Vjerojatno je proizvodnja upravo tu bila pod

³⁶⁶ Spomenute posjede kralj Krešimir IV. daruje ninskoj biskupiji (CD, I, 123-124).

³⁶⁷ Položaj Murovlana nije poznat, ali zato je poznat položaj danas nestale župne crkve toga sela, Sv. Mihovila, sačuvan u nazivu istoimenoga predjela sjeveroistočno od današnjega sela Gorice, gdje se moralo nalaziti to selo (OŠTARIĆ, 55).

³⁶⁸ Naziv Pečani sačuvan je u nazivu istoimenoga položaju u današnjem selu Stara Vas, potvrđujući da bi tu trebalo tražiti položaj staroga sela. Pečanima je pripadala i današnja Dinjiška vala s crkvicom Sv. Bartula, od koje je ostao sačuvan trag u istoimenom nazivu predjela (položaj današnje tvornice za preradu soli), gdje su bile solane sela Pečana. Teritoriju toga selu pripadao je i pašnjak Pečine, jugoistočno od predjela Sv. Mihovila, današnjega sela Gorice (OŠTARIĆ, 32, 54; HILJE, 74).

³⁶⁹ Trag posjed Vlašići sačuvan je u nazivu istoimenoga današnjega sela smještenoga na jugoistočnom dijelu otoka Paga, zapadno od današnje Dinjiške vale. Prema sačuvanim vrelima, Vlašićima je pripadao i dio Dinjiške vale gdje su se nalazili solane. Podatak iz 1284. godine, gdje se u opisu zemlje u Vlašićima, koju zatarski plemić Andrej Kotopanja kupuje od Gardanese, udove Andrije de Kotopanje, gdje se sa sjeverozapadne strane posjeda kao međaš spominju solane nekoga Lampredija, to potvrđuje (CD, VI, 471-472).

³⁷⁰ CD, I, 123-124. Pretpostavljamo da su to položaji "starih" paških solana još iz antičkih vremena. Topografski razmještaj samih posjeda upućuje da se možda radi o jednom posjedu, vjerojatno kasnoantičkom sa sjedištem u današnjim Vlašićima, na što bi ukazivali i pronađeni ostaci poligonalne apsida kojio upućuju na postojanje kasnoantičke bazilike (Ante UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Monografije, sv.3, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru - Zadarska nadbiskupija, 2002., 75-76). Vjerojatno se zato u ispravi govori o *paucas villas Paghi*. U svezi s time zanimljiva je interpretacija naziva Murovlava koju predlaže P. Šimunović, po kome taj naziv označuje ljude "koji žive uz crkvu ili na posjedu Sv. Maura" (ŠIMUNOVIĆ, 1989, 141). Takva pretpostavka nije isključena jer se u današnjoj Dinjiški nalazila crkva Sv. Maura, danas u cijelosti preuređena (HILJE, 34). Posjed je naseljen i rascjepkan hrvatskim rodovima, štoviše sačuvani naziv Gradac za predjel poviše današnjega vlašićkoga polja pretpostavlja sjedište rodovskoga župana.

³⁷¹ Važno je pripomenuti da se u darovnici ističe da se radi o paškim posjedima, a više nema spomena o Kisi, jer je tada pod jurisdikcijom rabskoga kneza Mačolina (CD, I, 124-125). Spomenuti posjedi spadali su pod jurisdikciju paškoga naselja, smještenoga na položaju današnjega Staroga Paga, pa se zato u darovnici za njih kaže *paucas villas Paghi, Pečani, Murowlani, Wlasići*. Dosada izvršena sondažna istraživa "akropole" Staroga grada, pokazuju da prije 12. stoljeća ovdje nije bilo srednjovjekovnoga naselja (zahvaljujem prof. Radomiru Juriću na usmenom priopćenju), što ne mora biti i točno, jer se radi samo o sondažnim istraživanjima. Svakako bi tu trebalo tražiti položaj glavnoga paškoga naselja i sjedište kraljevskoga župana u to vrijeme, tim više što je to jedino naselje na cijelom otoku prije nego li je ono prenjeto na položaj današnjega istoimenoga naselja. Naselje se afirmira u trenutku kada Kissa, inače eponimsko naselje otoka, po kome je otok nazvan u *DAI*, potpada pod ingerenciju rabskoga kneza. Inače, otok Kissa u *DAI* pripada u grupu nenastanjenih otoke (FERJANČIĆ, 25), dakle među one otoke gdje Romani nisu uspostavili svoju organizaciju, ali tamo žive. Pretpostavlja se da je otok Kisa bio razdijeljen na dva dijela, onaj koji je bio pod ingerencijom same Kise, i onaj drugi pod ingerencijom hrvatskoga vladara (Slobodan ČAČE, 1999, "Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: Filološke, toponomastičke i povijesne opaske", *Folia onomastica*, 1999., 52). Štoviše, rasprostranjenost naziva Gradac na južnom dijelu otoka (poviše današnjega grada Paga, iznad Staroga grada, Kolana i Vlašića) to potvrđuje, naprotiv položaj Košljun poviše današnje Novalje, ali i sačuvani toponimi na sjevernom dijelu otoka, potvrđuju prisutnost Romana (ŠIMUNOVIĆ, 140 i dalje; ČAČE, 52). No, nalazi ranoga hrvatskoga horizonta u Novalji (Radomir Miro JURIĆ, "Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije", *Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva* 11-12/1986., 267 i dalje), uz one pronađene južnije u Staroj Poveljani, kod Belotine ograde i Gomilica (Janko BELOŠEVIĆ, *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*, Zagreb 1980., 60), arheološke su potvrde prisutnosti hrvatskih rodova u razdoblju 9. i početka 10. stoljeća i

jurisdikcijom kraljevskoga župana, čije je sjedište, vjerojatno, bilo na položaju današnjega Staroga Grada.

1.3.) U službi upravitelja pučkih bratovština u komunama

Godine 1436. u službu župana trogirske bratovštine Sv. Duha izabran je slikar Blaž Jurjev, trogirski građanin. U zapisu stoji da su ga izabrala sva braća, ili većina, za svoga župana i gastalda, zatim da ga je potvrdio knez, i to na godinu dana, a u zapisu se on navodi kao gastald.³⁷² Takav način izbora sankcioniran je nakon bune pučana iz 1365. godine jer je do tada župane birao biskup, između predloženih četiriju kandidata.³⁷³ Način biranja i potvrde župana spomenute bratovštine utvrđen je odredbom Trogirskoga statuta, gdje se navodi da spomenutom bratovštinom upravlja župan, biran od četvorice trogirskih nobila, koje izabire bratovština, s time da jednoga od njih bira knez.³⁷⁴ U Statutu je navedeno da se župan brine za dobra bratovštine, što podrazumijeva ne samo posjede nego i crkvenu opremu, pa je zapravo župan u službi upravitelja bratovštine. Valja istaknuti da je župan prema Statutu morao polagati račun o dohocima svoje "županije" svaka četiri mjeseca, ne samo pred knezom i njegovim sucima, nego je morao ušteđeni novac polagati u blagajnu, od koje je jedan ključ imao knez, a drugi župan. Nadalje župan prihode Sv. Duha nije smio dati u zakup bez znanja i dopuštenja kneza i njegovih sudaca.³⁷⁵ Služba nije bila nasljedna. Sudeći prema uredbi Statuta bratovština postolara i krznara nema pravo na župana, nego samo na gastalda, čija je služba u toj bratovštini vezana uz slavljenje svetkovina, ali bez prava na suđenje, ni u krivičnim ni u građanskim sporovima između bratima, za koje je nadležna gradska kurija.³⁷⁶

Statutom je regulirano da je, osim stanovnika grada, i svaki distriktualac dužan prilikom pravljenja oporuke ostaviti u korist imovine bratovštine Sv. Duha deset malih solida.³⁷⁷ To se čini kao solidan temelj za zaključak da se radi o bratovštini trogirske

na onom dijelu otoka koji je bio pod ingerencijom Kise, pa je temeljem takve arheološke topografije očito da na otoku Pagu tijekom 9. stoljeća možemo govoriti o sinkroniji dviju različitih zajednica; one kasnoantičke u Kisi i hrvatskih rodova. Zato nije isključeno da već u Konstantinovo doba naselje na položaju Staroga grada postaje središnje mjesto cijeloga otoka, prije svega zbog dobrog položaja ali i zbog nadzora nad proizvodnjom soli u obje današnje vale, Paškoj i Dinjiškoj.

³⁷² ... *supanum et gastaldum discretum virum Magistrum blasium pictorem civem Traguruj* (Vedran GLIGO, "Iz arhivskih dokumenata o Blažu Jurjevu Trogiranu", u: *Katalog izložbe Blaž Jurjev Trogiranin*, Split 1986., 71). Ovdje *gastaldus* ima pravno značenje župana, čemu potvrdu nalazimo na teritoriju Buzetske komune, gdje se spominje neki *Bernacz de uille Salexe* (danas Salež kod Buzeta) koji je *gastaldo siue zuppanus dicte ville Salexe*, ali kao komunalni službenik u tome selu (Mirko ZJACIĆ, Notarska knjiga buzetskoga notara Martina Sotolića (Registrum imbreviaturarum Martini Sotolich notarii Pinguentini 1492-1517), MHSM, vol. XIII, 295/307. Zagreb, 1979., 477).

³⁷³ Ivan STROHAL, *Bratstva (bratovštine) u starom Trogiru*, Rad 201, 47/66. Zagreb, 1914., 53.

³⁷⁴ *Statut grada Trogira* (preveli i uredili Marin Berket, Antun Cvitanić i Vedran Gligo), Split, 1988. čl. 18.220.

³⁷⁵ *Trogirski statut*, čl. 19.291

³⁷⁶ *peliparii et caligari zuppanum (zuppanum) facere vel habere non presumant, sed gastaldum solummondo*, pa zato u slučaju spora u krivičnim i građanskim stvarima moraju voditi spor pred kurijom, a gastald ne može nikako nikoga osuditi, već se samo brine oko crkve bratovštine (*Trogirski statut*, čl.63,125).

³⁷⁷ *Trogirski statut*, 155, 19, 226/7.

komunalne zajednice. Uostalom na čelu zbora trogirskih bratstva uz šest defensora stoji i šest njihovih župana kojima predsjedava župan bratovštine Sv. Duha, pa se i ta bratstva sastaju u dvorani iste bratovštine.³⁷⁸ To što se za Blaža Jurjeva navodi da je župan i gastald (kaštald u hrvatskim vrelima), nije samo potvrda da su njihove ingerencije u bratovštini iste, nego i potvrda da gradska kancelarija počinje rabiti mletački naziv za tu službu u značenju upravitelja bratovštine.³⁷⁹ U svezi s položajem župana i bratima nešto je više zapisano u pravilnicima (matrikulama) trogirskih bratovština crkve Svih svetih iz 1573. godine i crkve Gospe na Zvirači iz 1630. godine.³⁸⁰ Oba se pravilnika velikim dijelom podudaraju, napose o organizaciji bratovštine, ovlasti župana i odnosu župana i bratima. Župana obje bratovštine biraju bratimi među sobom i to ždrijebom, kako su odredili bratimi Sv. Duha.³⁸¹ On je, stoji u oba pravilnika, podložan knezu,³⁸² kao što oba pravilnika određuju i da je obvezatna prisutnost skupštini bratovštine u vrijeme kada se bira župan³⁸³. Za župana bratima Svih svetih kaže se da je "Zupann i Vpraviteglj od Sculle",³⁸⁴ odnosno da spada među glavare "skule", zajedno s prokuratorima i sudcima, kako je to zabilježeno u pravilniku Gospe od Zvirča³⁸⁵. Razdoblje tijekom kojega upravlja bratovštinom, prema Pravilniku bratovštine Svih svetih, naziva se "Godische gniegove Zuppanie"³⁸⁶ ili "dvornišтво", kako je zabilježeno u matrikuli Gospe od Zvirača³⁸⁷. U oba pravilnika stoji da se župan bira na godinu dana, s time da je za svakoga bratima obvezatna prisutnost biranju, uz prijetnju globe.³⁸⁸ Isto je tako u oba pravilnika navedeno da su braća pod prijetnjom kazne dužna doći na skupštinu bratovštine prilikom biranja novoga župana,³⁸⁹ odnosno da je županu određeno ne samo da brani nego da zajedno sa sucima "zapovijeda" braćom bratovštine,³⁹⁰ što znači da oni imaju pravo presuđivanja. Ako župan u bratovštini Gospe od Zvirča ne bi htio prihvatiti "zuppaniu", plaćao bi zato globu,³⁹¹ a bratimi bratovštine Svih svetih utvrdili su, ako ne bi prihvatio tu službu kroz osam dana, u toj bratovštini morao je ispuniti godinu dana župovanja³⁹². Za uvredu župana bratimi Svih svetih kaznili bi svakoga koji bi povrijedio njegovo

³⁷⁸ STROHAL, 55 i dalje.

³⁷⁹ Naziv gastald dolazi u značenju upravitelja, napose za vrijeme mletačke vlasti, pa se tako nazivaju i seoske stariješine u službi upravitelji komunalnih sela (*Trogirski statut*, čl. 66, 260/1).

³⁸⁰ Cvito FISKOVIĆ, "Dva pravilnika trogirskih bratovština na hrvatskom jeziku", *Čakavska rič*, 1/1971., 99-115.

³⁸¹ FISKOVIĆ, 118.

³⁸² FISKOVIĆ, 116, 118.

³⁸³ FISKOVIĆ, 118.

³⁸⁴ FISKOVIĆ, 117.

³⁸⁵ FISKOVIĆ, 117.

³⁸⁶ FISKOVIĆ, 118.

³⁸⁷ FISKOVIĆ, 121.

³⁸⁸ FISKOVIĆ, 118, 120.

³⁸⁹ FISKOVIĆ, 117, 119.

³⁹⁰ FISKOVIĆ, 118, 116.

³⁹¹ FISKOVIĆ, 118.

³⁹² FISKOVIĆ, 116.

“poštenje”, ali bi i on bio kažnjen ako bi uvrijedio sestre, bratime i prokurate. ³⁹³ U oba je pravilnika navedeno da službu župana ista osoba može obavljati tek nakon tri godine. ³⁹⁴ Isto je tako u oba pravilnika navedeno da na skupštini bratovštine nitko od bratima ne može govoriti ako nema odobrenja župana. ³⁹⁵ U pravilniku bratovštine Svih svetih bratimi su odredili da je, pod prijetnjom kazne, župan dužan zajedno sa sucima obilaziti imanja te bratovštine, ³⁹⁶ a bratimi Gospe od Zvirča odredili su da župan sam određuje kada treba obrađivati polja bratovštine ³⁹⁷. Nadalje, bratimi Gospe od Zvirča odredili su da župan ne smije samovoljno, bez odobrenja skupštine, prodavati dobra bratovštine. ³⁹⁸ Oba, pak, pravilnika spominju novoga i starog župana. Stari župan bratovštine Gospe od Zvirča dužan je podnijeti godišnje izvješće o svome radu skupštini bratima. ³⁹⁹ Prema istome pravilniku stari je župan dužan nakon završetka svoje službe predati svome nasljedniku, novome županu, svoje stvari i sve obračune, i to u osmodnevnom roku nakon prestanka svoje dužnosti. ⁴⁰⁰ Ako to ne učini, bratimi Svih svetih globe ga plaćanjem jednoga dukata, ⁴⁰¹ a bratimi Gospe od Zvirča predaju prekršitelja mletačkim kaznenim zakonima ⁴⁰². Posebice se zanimljivim čine odredbe koje govore o odnosu između bratima i župana. Tako su bratimi Gospe od Zvirča odredili da ne mogu “zapovijedati” jedan drugome bez odobrenja župana. ⁴⁰³ Nadalje je određeno da bratim Gospe od Zvirča, u slučaju “acc-hobisse dogodia nà isdayezu protiunù nassega gragha Priueddrogha Principa ima udil occittouati zupñu, a zupñ Chezud od nassega grada”. ⁴⁰⁴ Bratimi Sv. Duha uredili su da župan ne smije bez odobrenja skupštine bratovštine otuđiti nikakve stvari, ⁴⁰⁵ a bratimi crkve Gospe od Zvirča odredili su da se svake pete godine pregledavaju spisi župana ⁴⁰⁶. Kod bratima Gospe od Zvirča predviđen je izgon iz bratovštine ako bi netko opsovao i uvrijedio župana, suce i prokurate, ali i za onoga koji je odobravao vrijeđanje. ⁴⁰⁷

Premda se ovdje radi o kasnijim uredbama, no usporedimo li ih s uredbama bratovštine Djevice Marije iz 1552. godine, pokazat će se da među njima gotovo da i nema

³⁹³ FISKOVIĆ, 117, 119.

³⁹⁴ FISKOVIĆ, 120.

³⁹⁵ FISKOVIĆ, 117, 118.

³⁹⁶ “pojti svako Godischie obajti Xemglie od Sculle i druga mista, barem yedan put pod gnjegovom Zuppaniem po penu” (FISKOVIĆ, 119).

³⁹⁷ FISKOVIĆ, 121.

³⁹⁸ FISKOVIĆ, 117.

³⁹⁹ FISKOVIĆ, 119.

⁴⁰⁰ FISKOVIĆ, 121.

⁴⁰¹ FISKOVIĆ, 119.

⁴⁰² FISKOVIĆ, 117.

⁴⁰³ FISKOVIĆ, 117.

⁴⁰⁴ FISKOVIĆ, 116.

⁴⁰⁵ FISKOVIĆ, 117.

⁴⁰⁶ FISKOVIĆ, 121.

⁴⁰⁷ FISKOVIĆ, 117.

razlike, napose u onim odredbama koje govore o odnosu župana i bratima.⁴⁰⁸ Nedo- staje popis bratima obaju bratovština, ali i njihovi računi, iz čega bi se mogla dobiti cjelovitija slika o njihovoj statusnoj strukturi i djelatnosti. No, u svakome bi slučaju valjalo pretpostaviti da su ti pravilnici rađeni prema prethodnomu predlošku, napo- se za biranje župana, njegova odnosa prema gradskome knezu, trajanje službe te za županove ovlasti. Ovdje bi trebalo posebice naglasiti ono što se odnosi na upravnu organizaciju bratovštine, odnosno na spomen novoga župana, staroga župana, nji- hovo biranje ždrijebom, županovo pravo na suđenje, na suce, nadalje na službu koja traje jednu godinu, pa zatim na naglašenu brigu o posjedima bratovštine.

Uzimajući sve to u obzir vrijedi upozoriti da “župan bratovštine” raspoloža takvim formama vlasti kakve se raspoznaju i u župana seoske organizacije Mošćenica u to vrijeme.⁴⁰⁹ U svezi s time valja istaknuti da se u bratovštini županova služba naziva “Godische gniegove Zuppanie”, ili samo “zuppania”, što zasigurno stoji u istom zna- čenju kao i izričaj koji se rabi za seoskoga župana iz Mošćenica, a koji, prema zapi- su iz 1690. godine, za svoje županovanje kaže “ja imam županiju”.⁴¹⁰ Pri tomu treba imati u vidu da u oba slučaja naziv županija znači ovlasti županske službe na koje ima pravo župan, a dok je jedan županavao selom, a drugi bratovštinom. Sa svim time može se sada dovesti u svezu zanimljiv podatak o onim didićima koji u 14. stoljeću žive u Trogiru, a kojima je, nakon što su predali prava na svoje selo trogir- skome plemiću Stjepanu Cegi, ovaj postavlja župana i starca.⁴¹¹ Budući da se u pra- vilnicima obiju bratovštine spominje novi i stari župan, onda nema sumnje da su trogirski didići – rodovska vlastela – bili ti koji su zasigurno imali važnu ulogu u društvenom životu i organizaciji bratovština. Štoviše, tu treba primijetiti da omjer uredbi kojima se reguliraju ovlasti županove službe naspram onih uredbi koje se tiču crkvenih poslova znatno preteže u korist onih prvih uredbi, premda se radi o crkvenoj instituciji. Sve to upućuje na zaključak prema kojemu bi u crkvenim bra- tovštinama trogirске komune trebalo prepoznati bratovštine slobodnih pučana, koji su kroz takve oblike organizacije osiguravali svoju samostalnost u odnosu na trogir- ske gradske nobile. U takvu bi kontekstu onda vjerojatno trebalo tumačiti i pobunu trogirskih pučana 1352. godine, čije su posljedice bile ne samo ukinuće svih bratov- ština, osim Sv. Duha, nego i gubitak prava biskupa na izbor župana, odnosno prela- zak toga prava u ovlasti gradskoga kneza.⁴¹²

⁴⁰⁸ STROHAL, 59-60.

⁴⁰⁹ ŠEPIĆ, 245 i dalje.

⁴¹⁰ ŠEPIĆ, 225.

⁴¹¹ LUCIĆ, 1979., 495-496.

⁴¹² STROHAL, 49 i dalje. Da je i na bračkom komunalnom posjedu Sutivanu postojala institucija žu- pana laičkih bratovština sve do 18. stoljeća, koje se prema upravnoj strukturi nimalo ne razlikuju od onih u Trogiru, samo je potvrda o postojanju slobodnih vlastelina, didića, i u bračkoj komuni (Andro JUTRONIĆ, “Tri knjige bratovština u Sutivanu do 1789”, *Izdanja Historijskog arhiva u Splitu* 8/1974., 59, 64/5, 68, 70, 75/6.).

1.4.) U službi komunalnih notara

Godine 1262. *iupanus Petrus ciuis Almisensis* sastavlja i piše listinu o uplaćenju “vraždi” Dubrovčana i zakletvi rođaka ubijenih Omišana da neće nanijeti nikakvo zlo Dubrovčanima, i to zbog toga što u gradu nema notara.⁴¹³ Spomenuti župan listinu piše u ime gradske zajednice Omišana, pa se zato i naziva građaninom, štoviše on kao osoba javne vjere svjedoči o izvršenom činu.⁴¹⁴ Nema sumnje da se ovdje radi o nekome od pripadnika rodovske zajednice Kačića. Budući da on ima pravo u ime općine izdati ispravu, onda je potpuno jasno da je to općinska zajednica koju čine pripadnici hrvatskoga rodovskoga plemstva. Premda se ne može utvrditi kako je spomenuti Petar postao župan, ipak je to svjedočanstvo važno, jer potvrđuje stupanj obrazovanja osoba koje su obnašale javnu vlast u Omišu. Može se pretpostaviti da je svoje obrazovanje (*litterarum studia*)⁴¹⁵ Petar možda stekao u samostanu Sv. Petra u Selu, koji je imao svoj skriptorij⁴¹⁶.

1.5.) U službi upravitelja vlastelinstva komunalnih samostana

Godine 1246. pri dodjeli zemlje Rastinić u Dridu samostanu Sv. Dujma i Nikole iz Trogira, kao svjedok nazočan je i *Cibri Casarice dicte dominus iupano*.⁴¹⁷ Po tome što se označuje i kao *dominus* može se zaključiti da je bio gradski uglednik.

1.6.) Čuvari trezora gradskih samostana

Sačuvan je zapis o P. Vitaču, županu samostana Sv. Krševana iz Zadra, koji je 1196. godine zabilježen kao svjedok, zajedno s opatom samostana Sv. Krševana Vicencijem, dekanom Šimunom i fratrom Jordanom, pred kojima nadbiskup barski Grgur čini oporuku kojom ostavlja spomenutome samostanu svoje biskupske insignije i knjige.⁴¹⁸ Spomenutoga župana prepoznamo kao čuvara samostanskoga trezora po tome što je u kartularu samostana Sv. Petra *de Gumai* zabilježeno da je županu Talmiciju dano na čuvanje samostansko i crkveno blago.⁴¹⁹ U vrlo sličnoj situaciji zatražimo i seoskoga župana sela Nugla, kod Buzeta u Istri, Ivana zvanog Pirih, koji je 1405. godine bio ne samo “obarcin”⁴²⁰ nego i držatelj blaga⁴²¹ redovničke zajednice

⁴¹³ ... *qui carente notario in nostra ciuitate rogatus ab utraque parte sum et testis* (CD, V,235).

⁴¹⁴ Omiš u to vrijeme nije grad u značenju *civitas*. To je tip gradinskoga naselja, s kraljevskom utvrdom i otvorenim podgrađem organiziranim kao zajednica građana (*comunitas*). Inače tip gradinskoga naselja s ograničenim urbanitetom prevladava u zaleđu dalmatinskih komuna, u hrvatskim se vrelima naziva gradom, pa se zato i stanovnici nazivaju građanima ili purgerima.

⁴¹⁵ Radoslav KATIČIĆ, *Litterarum studia*, Zagreb 1998., 319 i dalje.

⁴¹⁶ NOVAK, 171.

⁴¹⁷ CD, IV, 288.

⁴¹⁸ CD, II, 289.

⁴¹⁹ NOVAK, 231.

⁴²⁰ Prema Mažuraniću “obarcin” dolazi u značenju kustos, čuvar i zaštitnik (MAŽURANIĆ, 766, s.v. obarcin), pa bi spomenuti župan bio ujedno i zaštitnik samostana, isto kao i Talmicij samostanu Sv. Petra, a vjerojatno i drugi spomenuti.

⁴²¹ “Držatelj blaga” prema Poljičkom statutu bio bi samo ovlašten korisnik, a ne i neograničeni vlasnik, i to pokretne imovine (PERA, 260), a pojam “blago” označava ne samo stoku nego i svu pokretnu imovinu (PERA, 262).

svete Jelene i Petra⁴²². Zasigurno je u takvoj dužnosti bio i prije spomenuti (vidi ovdje razmatranje pod br. 5.) trogirski župan.

U navedenim su slučajevima župani upravitelji samostanskoga vlastelinstva, pa stoga pod njihove ovlasti pripada i čuvanje samostanskih vrijednosti. Jeli i spomenuti župan Sv. Krševana u tome trenutku obavljao dužnost upravitelja samostanskih posjeda, teško je utvrditi jer se u to vrijeme pojavljuju *advocati*, ali ne i župani kao samostanski zagovornici.⁴²³ Moglo bi se zaključiti da je ovdje to bila počasna titula čuvara samostanskoga trezora. Činjenica, pak, da titulu župana nosi jedan od pripadnika rodbinske zajednice Vitača⁴²⁴ upućuje na zaključak da je ta titula bila povjerenavna istaknutim zadarskim nobilima hrvatskoga podrijetla, što uklanja dvojbu o tom da je to bila ugledna samostanska dužnost. Njegova prisutnost uz navedene samostanske uglednike valja tumačiti činjenicom da se radi o donaciji uglednoga crkvenoga dužnosnika.

2. Upravitelji seoskih samostanskih vlastelinstava

Godine 1176. godine spominje se u dužnosti samostanskoga zagovornika (*advocator*) Talmicij, župan samostana Sv. Petra *de Gumai*, koji je ovlašten od spomenute redovničke zajednice. On nastupa u ime samostana u sporu s nekim Adrijanićima zbog zemlje Stilpiza, koju je samostan dobio od Rusina Primorskoga, i godinu dana kasnije u sporu oko zemalja koje su u Bilajama, gdje je nazočan kao svjedok, tada imenovan kao župan Sv. Petra (*sancti Petri iupanus*). U sporu oko samostanskih posjeda zakletvom potvrđuje pravorijek isprave kojom je potvrđeno vlasništvo nad samostanskim zemljama.⁴²⁵ Osim toga nalazimo ga kao čuvara crkvenoga trezora samostana i crkve Sv. Petra.⁴²⁶ U svezi s time posebno treba naglasiti spor s Adrijanićima oko zemlje Stubice, kada je pred sudionicima spora bila pročitana isprava, nakon čega je biskup Rajnerij tražio od Ivana sakristana Svetoga Dujma i župana Talmacija da je obojica potvrde zakletvom.⁴²⁷ Sličan postupak obavljen je i 1181. godine, kada prilikom vraćanja posjeda samostanu Sv. Kuzme i Damjana, pred županima *Yerace i Sracinno Besani* i prisutnim monasima, opat toga samostana, prije nego li će samostan ponovno biti uveden u posjed zemlje, čita darovnicu pred prisutnim

⁴²² ŠURMIN, 107.

⁴²³ Godine 1201. spominje se neki Martino Molcachi (CD, II, 4). Godine 1296. spominju se Donato *supanio* i Symeone *supanio*, pred kojima Dobroslava udovica Creste čini testament u korist samostana Sv. Krševana, ostavljajući samostanu svoja pokretna i nepokretna dobra (CD, IV, 221-222). Čini se, međutim, da je ovdje izvornik krivo pročitano, jer se radi o *supariju*, samostanskim službenicima koji se javljaju u zadarskim notarskim spisima u drugoj polovici 13. stoljeća, već kao službenici svećenika (Mirko ZJAČIĆ, *Spisi zadarskih bilježnika*, I, Zadar: DAZ, 1959., 6). To je institucija koju nalazimo također i u poljskim i češkim vrelima, a koja inače zamjenjuje župana, ali s tom institucijom nema nikakve veze (BOGUČKI, 95).

⁴²⁴ Pretpostavljamo da se radi o Petriću Vitači, konzulu zadarskome, koji se više puta spominje u obavljanju raznih dužnosti tijekom 12. stoljeća (CD, II, 137, 152, 244, 262, 269, 296, 318, 328).

⁴²⁵ NOVAK, 100.

⁴²⁶ NOVAK, 231.

⁴²⁷ NOVAK, 228.

županima i drugim svjedocima.⁴²⁸ Taj se isti običaj može razaznati i prilikom određivanja granica između istarskih sela, spomenutih u Istarskom razvodu, gdje je za svako od sela upravo župan taj koji donosi ispravu, a ona se čita pred sudionicima Zavoda, a nakon toga slijedi ritualna ophodnja granica sa starcima koji nose ispravu i križ, čime potvrđuju granicu posjeda.⁴²⁹

Navedeni primjeri pokazuju da župan nastupa kao osoba javne vjere, da bi potvrdio listinom vjerodostojnost posjeda ili graničnih međa. U gotovo istom postupku nalazimo i špana Andriju Kopčića, koji se 1566. godine spominje kao špan crkve Sv. Marije Blažene samostana u Topuskome. Naime, u sporu oko zemljišta između Budačkih i Mišljenovića, za Andriju se kaže da nije ovlašten ni dužan vršiti osudu što ju je izrekao banov sud u tome sporu “*Ter nyzu Izasle Iz ztola opatynzkoga, ny ze ye ta prauda zachela v ztolu opatynzkom*”.⁴³⁰ Iz toga se razabire da je spomenuti špan upravitelj samostanskih imanja.

U svezi s tim županima može se pretpostaviti da županovanje Talmicija pripada u njegove ovlasti kao kraljevskoga vlastelina Kliške županije,⁴³¹ a za špana Andriju Kopčića može se samo konstatirati da je obnašao službu župana spomenutoga samostana. Pri tomu je zanimljivo istaknuti da je u redovničkim zajednicama u Istri seoski župan ujedno i u službi njihova vlastelinstva. To potvrđuje već spominjani zapis o seoskome županu Ivanu zvanom Pirih iz 1405. godine, koji pokazuje da su spomenuti seoski župani bili ne samo u službi samostanskoga zaštitnika nego i upravitelji imanja i čuvari samostanskih dragocjenosti. To objašnjava zašto je župan Ivan bio ovlašten od redovničke zajednice kupiti brevijar kneza Novaka za potrebe bogoslužja.⁴³²

Može se realno pretpostaviti da se uvođenje župana u samostansku hijerarhiju javlja u trenutku kada se formiraju samostanski posjedi izvan komunalnoga teritorija, dobiveni kupnjom ili donacijom od hrvatskih kraljeva ili dostojanstvenika. Uvođenjem službe župana riješen je problem upravljanja samostanskim posjedima.

3. Upravitelji biskupskih vlastelinstava

Prilikom postavljanja trogirskoga plemića Valentina Petrovoga 1263. godine za župana trogirskoga biskupa Kolumbana naglašeno je od trogirskoga biskupa da ga on postavlja za upravitelja biskupskih posjeda, sa svim ovlastima koje sadrži ta služba.⁴³³ U vrelima se obavljanje te službe naziva županat. Služba biskupskoga župana uvedena je, po svemu sudeći, iz tri glavna razloga: prvo, zbog veličine biskupskih posjeda; drugo, zbog toga što biskupski posjedi imaju obilježje vlastelinstva; treće, zato što su u biskupske posjede uključeni i teritoriji nekoć vladarskih županija kroz

⁴²⁸ CD, II, 218.

⁴²⁹ ŠURMIN, 10 i dalje.

⁴³⁰ SAKCINSKI, 1863, 331-332.

⁴³¹ Nije isključeno da upravo zato i svjedoči 1298. godine, kada Vukoje Klišanin prodaje neku zemlju Bada, u Kurilu u Saloni, samostanu Sv. Stjepana (CD, II, 292).

⁴³² ŠURMIN, 107.

⁴³³ ANČIĆ, 1999, 234.

sustav arhiđakonata ili parohija, što se vidi iz zaključka splitskoga sabora održanoga 1185. godine.⁴³⁴

Zanimljive pojedinosti o službi župana biskupskih posjeda otkriva slučaj Radoslava Lubačića iz Skradina, koji je 1302. godine, za vrijeme ninskoga biskupa Marka, izabran u službu županata (*oficio quod zupanatum vulgariter appellatur*). U dokumentu koji je nastao tom prigodom navodi se, prije svega, da se ta služba neko vrijeme nije obavljala, pa je upravo to i bilo razlogom da se istaknu “pravila” za njezino obavljanje. Pri nabranjanju tih “pravila” prvo se navodi da je za biskupovih prethodnika to bila **stalna služba**; drugo, službu je obnašao **laik**, dakle, svatko tko je slobodan, pa se prema tome radi o **svjetovnoj službi**, kojom se polaže pravo na **dobročinstva, prava, nadležstva, darivanja, vrijednosti i prihode** biskupije; treće, obavljanje je te službe **samostalno**, i četvrto, biskup ima pravo i zarediti toga župana, pa je u takvu slučaju zaređeni župan obnašao službu **duhovnika-župana** biskupijske crkve i samoga biskupa.⁴³⁵ U dijelu koji se odnosi na ovlasti povezane sa službom, valja naglasiti da se one poklapaju s ovlastima koje su navedene prilikom primanja u službu trogirskoga plemića Valentina Petrova,⁴³⁶ ali i s ovlastima koje se navode za župana Budonju Vulkićevića, župana splitskoga nadbiskupa Andrije iz 1391. godine. Za ovoga se, pak, navodi da je *procurator, negatorium gestor et iupanus dicti domini archiepiscopi*.⁴³⁷ Osim već navedenoga ninskoga župana iz 1302. godine, postoji sačuvan zapis i o drugom ninskom županu iz 1309. godine. Taj se zapis nalazi na relikvijaru izrađenom u obliku stopala u čast Sv. Anselma, i u njemu je zabilježeno ime donatora, župana ninske županije i kancelara bana Pavla, Radoslava Utišenića.⁴³⁸

Za vrijeme splitskoga nadbiskupa Andrije spominje se već navedeni Budonja Vulkićević, koji je tu službu obnašao 1391. godine.⁴³⁹ Budonja 1393. godine svjedoči u prigodi priznavanja šteta na biskupskim solanama koje se nalaze *ad aquam sancti Domini*, a počinjene su od nekog Vuka Paprešića i njegovih pomagača.⁴⁴⁰

⁴³⁴ Vedrana Delonga misli da je crkveni župan nastavak tradicije u smislu kasnoantičkih i kasnijih srednjovjekovnih *procuratores ecclesiae* (Vedrana DELONGA, “Natpis župana Ivana iz Uzdolja kod Knina”, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 25/1998., 29, bilj. 29). To je točno, međutim u vrijeme kada se javljaju župani u toj službi crkvene prokurateure nalazimo samo u službi katedralnih crkava ili samostana koji su bili pod njihovim protektoratom. M. Ančić je, na temelju obveza službe biskupskoga župana koje se odnose ne samo na sudsku nego i na upravnu i gospodarsku djelatnost vlastelinstva Trogirске biskupije, prepoznao ovlasti koje je imao nekoć kraljevski župan, ne samo prema kralju nego i kao vlastelin u županiji (ANČIĆ, 1999, 212).

⁴³⁵ CD, VIII, 28. Radoslav je bio sin skradinskoga građanina Ljubavca Bratodruževa, inače vjernoga pristalice bana Pavla (Nada KLAIĆ, “Kako se Skradin oslobodio od podložništva Bribiraca”, *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije (Fiskovićev zbornik)*, 22/1980., 33) i uglednog skradinskoga građanina (*sapiens et providus Radisclavus Lubancii de Scradone*), koji je zajedno sa svojim bratom Jurjem postao mletačkim građaninom 1313. godine (*LISTINE III*, 272).

⁴³⁶ ANČIĆ, 1999, 234.

⁴³⁷ CD, XVII, 418.

⁴³⁸ PETRICIOLI, 346.

⁴³⁹ CD, XVII, 418.

⁴⁴⁰ CD, XVII, 530-531.

Vrijedi ovdje svakako upozoriti i na činjenicu da je 1352. godine na pregovorima u Veneciji radi prodaje soli, osim službenika paškoga kneza, prisutan i *honestis vir ser suppanus Marcovig*, arhiepiskop *ecclesie sante Marie*, župan paškoga biskupa.⁴⁴¹ Na pregovorima on zastupa interese paške biskupije, i to kao upravitelj biskupskih solana. Za njega je moguće vrlo realno pretpostaviti da je bio i zaređen, pa je temeljem toga i stekao u crkvenoj hijerarhiji položaj koji odgovara službi županata biskupijskoga posjeda.

Budući da je ta služba očito donosila dobre prihode, bilo je oko izbora u tu službu i razmirica. Tako je 1352. godine nastala razmirica između hvarskoga biskupa Stjepana i njegova svećenstva s jedne strane, i potestata i općine s druge strane, a uzrok je bio spor oko prava izbora župana ili utjerivača desetine (*iubani seu exactores decimarum*). Biskup je, naime, mislio da pravo imenovanja pripada njemu, a potestas i općina mislili su da je davni običaj bio da župana, doduše, ima pravo birati biskup, ali od četvorice hvarskih plemića, koje potvrđuje potestas. Dok se rješavao taj spor, Venecija je birala svoga župana, koji je ubirao ne samo desetinu nego i druge biskupske prihode, no koje nije davao biskupu. Konačno je prijepor razriješen tako da je biskup imao pravo izabrati dva župana, od kojih je samo jedan morao biti izabran od četvorice hvarskih plemića, a drugoga je župana birao sam biskup. Uređeno je da oba župana obavljaju zajedničku župansku službu ubiranja desetine, pri čemu će se ta desetina dijeliti tako da će jednu četvrtinu dobivati biskup i svećenstvo, a jednu četvrtinu crkveni prokurator za izgradnju katedrale. Nadalje, župan koji je dolazio iz redova hvarskih plemića trebao je primati plaću od četvrtine određene za gradnju katedrale, ako se s time složi potestas, a drugi je župan, onaj koji je štitio interese biskupa i svećenstva, svoju plaću trebao primati od njih. Nakon toga se biskup požalio vlastima u Veneciji na župana kojega su te vlasti postavile pa je nakon dogovora s vijećnicima mletačka vlada odlučila pisati svome županu s naputkom da biskupske prihode mora razdijeliti biskupu i drugima prema starim običajima.⁴⁴² Po svemu sudeći biskup i dalje nije bio zadovoljan tim rješenjem jer 1396. godine traži promjenu tih odluka, ali i još jednoga župana za ubiranje svoje desetine.⁴⁴³

Zbog teritorijalne rasprostranjenosti pojedinih biskupija pokazala se potreba da pojedine od njih imaju i više župana. Zato je 1347. godine, na saboru u Kninu, potvrđeno kninskom biskupu Blažu pravo na izbor i postavljanje župana pokrajinama ili

⁴⁴¹ LISTINE III, 229.

⁴⁴² LISTINE III, 234, 241, 255-256. U svezi s time sporom valja istaknuti da se kao zastupnik biskupa javlja njegov službenik Miha Jovis, vjerojatno Jivić, hvarski građanin, koji se u ime njegovo žali na postupke župana kojega je poslala Venecija. Iz teksta se ne može razabrati je li on njegov župan, nego samo da je njegov službenik. Ono što je ovdje važno jest činjenica da je pripadao rodu Givića ili Đivića, za koje se u Belinoj darovnici navodi da su kao rod imali pravo župansku čast. Premda je utvrđeno da se u darovnici ne radi o Givićima nego o Koljenovićima, podatak je važan ne samo zato što potvrđuje postojanje roda Givića u Hvaru, nego i to da je spomenuti Mikša Givić vjerojatno bio ipak župan, ali biskupov, pa nije isključeno da se u Belinoj darovnici Givićima pripisuje pravo na položaj župana stoga što je iz toga roda biskup birao svoje župane.

⁴⁴³ DAZd, SZN, Petrus de Serčana, B. III, fasc. 60, fol. 17r-v.

distriktima.⁴⁴⁴ Potvrdu nalazimo, doduše, iz znatno kasnijega vremena, za cazinski posjed, gdje u toj službi još 1547. godine nalazimo Matiju špana,⁴⁴⁵ koji je županova na posjedu kninskoga biskupa, stečenom temeljem darovnice kralja Bele IV, sačuvane u kasnijem prijepisu⁴⁴⁶. Cazinski je župan po položaju bio župan biskupske utvrde, u službi, dakle, koju u isto ovo vrijeme nalazimo i na biskupskim imanjima u Poljskoj.⁴⁴⁷

Služba županata na biskupskim posjedima zacijelo je pripadala među ugledne i bogato plaćene službe, što se vidi po tome tko obnaša tu službu kod ninskoga, paškoga i trogirskoga župana, pa je katkad njihov izbor bio i pokazatelj društvenih odnosa u komuni. To se jasno potvrđuje u slučaju poznatih ninskih župana, pri čemu je za njihov izbor vjerojatno trebala samo formalna potvrda biskupa, jer su oba zasigurno postavljena od Bribiraca, odnosno bana Pavla ili njegovih sinova, kneza dalmatinskih gradova Juraja, ili Mladena, koji je obnašao čast ninskoga potestata.⁴⁴⁸ U slučaju izbora župana paškoga biskupa, Markovića, može se pretpostaviti podrijetlo od hiže Markovića, roda bibrirskih Šubića, što je teže utvrditi, premda se i njegov izbor može smatrati potvrdom ugleda Šubića u paškoj komuni.⁴⁴⁹

Relikvijari ninskoga župana nisu samo svjedočanstvo ugleda te službe, nego su i pokazatelj društvenoga položaj župana-vlastelina prema onima koji su mu podređeni.⁴⁵⁰ U tome kontekstu zanimljiv je i spor oko izbora župana hvarskoga biskupa, s obzirom da se iz njega može razabrati da je biskup prisvojio pravo biranja župana, kojega je inače morao birati između hvarskih plemića, a onda bi ga potvrdio potestas. Očito je da je to bio običaj biranja župana, potvrđen u Belinoj darovnici Hvaranima, samo je razlika u tome što župan nije više komunalni, nego biskupski službenik. Treba ovdje svakako istaknuti činjenicu da je u vrijeme spora oko biranja župana mletačka vlast slala svoga župana, što se može promatrati kao potvrda zaključka da mletačka vlast nije "dirala" u službu županata, koja je bila izvan komunalne djelatnosti. Na kraju, može se pretpostaviti da upravo primjer hvarskoga župana pokazuje da je ubiranje desetine bilo jedna od najvažnijih funkcija biskupskoga župana.

⁴⁴⁴ ... *supanum vero in provincia sua sev districtu dominus episcopus eligendi et faciendi propriam habeat facultatem, quem ipse voluerit* – CD, XII, 197-198. U zapisu o županu Ivanu na natpisu pronađenom u Uzdolju, za kojega se tu veli da je ustupio kraljevsko dobro opatu Petru u Uzdolju, može se prepoznati istoimenoga kninskoga župana ako je županu to dopušteno od kralja, što se, međutim, iz natpisa teško može razabrati (DELONGA, 1998, 7-36). Pretpostavljam zapravo da se ovdje vjerojatno radi o županu samostanske zajednice Sv. Bartolomeja u Kninu, koja je u Uzdolju imala svoju celu, gdje su redovnici obavljali službu božju u tamošnjem mauzoleju Trpimirovića, poput one koju je zabilježio Toma arhidakon u crkvi Sv. Stjepana u Solinu, vjerojatno mauzoleju hrvatskih kraljeva. Pretpostavljam da bi to mogli biti redovnici spomenutoga kninskoga samostana.

⁴⁴⁵ LOPAŠIĆ, 1890, 158. bilj. 2.

⁴⁴⁶ Mladen ANČIĆ, "Gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni", *Prilozi Instituta za istoriju* XXII/21, Sarajevo 1985., 218, 225.

⁴⁴⁷ BOGUČKI, 89, dokument br. 9.

⁴⁴⁸ SAKCINSKI, 1896, 1, 37, regest dokumenta od 3. veljače 1289.

⁴⁴⁹ U vijeću paške komune 1347. godine, prigodom davanja prisege vjernosti Veneciji, prisutni su *Dominicus Subich* i *Johannes Subich* (LISTINE III, 19). Vidi i: LISTINE III, 234, 241, 225, 256.

⁴⁵⁰ Nikola JAKŠIĆ, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split, 2000., 9.

Župani u službi seoskih bratovština.

Poznati su nam podaci o službi župana bratovštine Sv. Kuzme i Damjana iz 1612. godine iz sela Sitno u Poljicima.⁴⁵¹ Prema pravilima "matrikule" te bratovštine, skupština bratovštine birala je župana na godinu dana,⁴⁵² kao i gaštalde i suce⁴⁵³. Bratovštinu je vodio župan, koji osim godišnje mise i čuva i "pineze, križ i druga dobra",⁴⁵⁴ a imao je i sudbenu nadležnost u sporovima između bratima, zatim u sporovima oko duga do 5 libra,⁴⁵⁵ a za poljske štete i sporove vrijednosti preko 5 libara bili su zaduženi suci bratovštine⁴⁵⁶. Uz to je župan u slučaju smrti nekoga od "bratje" dužan vršiti misu.⁴⁵⁷ Županima su podložni gaštaldi.⁴⁵⁸ Iz teksta matrikule spomenute bratovštine razabire se i to da bratovština ima svoga kapelana i kurata, koji je izabran među članovima bratovštine.⁴⁵⁹ Usporedimo li ovlasti i postupak u biranju toga župana s onim trogirskim, razlika je u samo u tome što su ovdje županu podložni gaštaldi. No, iz teksta se matrikule razabire da je u vrijeme kada je ona sastavljena u selu bilo tri bratstva, koja su imala ovu odredbu.⁴⁶⁰ Međutim, u izvješću vizitacije splitskoga biskupa Nikole Dinarića iz 1750. godine ističe se da je župna crkva Sv. Klimenta imala mnogo zemalja koje je nekoć obrađivalo čitavo selo, dajući cijeli urod crkvi, od kojih su veliki dio u vrijeme sastavljanja izvješća oduzeli bratimi postojećih crkvice.⁴⁶¹ Iz toga je očito da je ta bratovština nekoć bila osnovana kao bratovština sela, a podatak o crkvicama, odnosno kapelama pojedinih bratima,⁴⁶² svjedoči o raspadu te bratovštine, možda na tri bratstva⁴⁶³. Iz odredbi je nadalje jasno da se njima većim dijelom reguliraju odnosi između bratima i župana, a odredbe koje su u svezi s crkvenom organizacijom su manji dio, što je pokazatelj da stvaranje seoskoga bratstva sa županom treba tražiti u vremenima kada je seoskoga župana zamijenio "mali knez".

⁴⁵¹ PERA, 220-224.

⁴⁵² PERA, 224, odredba 17.

⁴⁵³ PERA, 223, odredba 11.

⁴⁵⁴ PERA, 224, odredba 17.

⁴⁵⁵ PERA, 221, odredba 1.

⁴⁵⁶ PERA, 225, odredba 1 i 2.

⁴⁵⁷ PERA, 222, odredba 8.

⁴⁵⁸ PERA, 223, odredba 12.

⁴⁵⁹ PERA, 224.

⁴⁶⁰ PERA, 225.

⁴⁶¹ Danko VLAŠIĆ, *Vizitacija Poljičkih župa u 18. stoljeću*, Split, 1995., 237.

⁴⁶² Prema sačuvanoj tradiciji, koju je zabilježio F. Ivanišević, bratimi bi bili kućne starješine (PERA, 194).

⁴⁶³ Prema sačuvanom popisu iz druge polovice 18. stoljeća, selo Sitno nastanjeno je didićima, i to Mihanovićama zvanim Tolojevići i Kovačići, a od vlastelinskih obitelji spominuju se Rubčići, za koje je moguće pretpostaviti da su bili organizirani u tri bratstva, od kojih je svako imalo svoju crkvicu odnosno kapelu (MIŠERDA, 637-638).

Župani kao poklisari rodovskih zajednica

Godine 1190. u ime rodovske zajednice Kačića vodi pregovore s Dubrovčanima Brečko, sin kneza Nikole Malduča, a kao župan potpisuje mir.⁴⁶⁴ Važno je istaknuti da on zastupa Kačiće kao njihov župan, da bi se time samo naglasila njegova zakonska ovlaštenja da u ime svoje rodovske zajednice zastupa interese Kačića.

Nadalje 1268. godine nalazimo senjskoga župana Černoslava, sina župana Černokija, koji u ime svoje rodovske zajednice, zajedno sa svojim nećakom, senjskim knezom Miterinom i njegovim bratom Grgurom, sklapa mir s Rabljanima, nakon što je neki Rabljanin ubio nekoga Radina od Černoslavova roda, o čemu je izdana i isprava, potvrđena ne samo pečatom senjskoga kneza nego i pečatom spomenutoga župana.⁴⁶⁵ Podatak je važan za poznavanje društvenih odnosa u senjskoj komuni u drugoj polovici 13. stoljeća, ne samo zato što potvrđuje postojanje istaknute rodovske zajednice, u kojoj se nasljeđuje čast rodovskoga župana po obiteljskoj liniji, nego i zato što pripadnici te zajednice participiraju u vlasti senjske komune. To je već dostatna potvrda da templari više ne drže vlast u tome gradu, nego da je ona prešla na senjsko rodovsko plemstvo.⁴⁶⁶ Da su senjski nobili bili ti koji su potjerali templare iz Senja i doveli Frankopane u to nema sumnje, tim više što se u spomenutoj ispravi među prisutnim svjedocima–sucima spominje Raduč, koga nalazimo u istoj službi i 1292. godine, kada službu potestata i upravitelja senjske komune obnaša Vid IV., knez krčkoga, modruškoga i vinodolskoga kneštva,⁴⁶⁷ koga su 1291. godine Senjani izabrali u tu službu⁴⁶⁸.

Župani seoske organizacije

Ovdje valja poći od podataka iz sredine 13. stoljeća koji govori da je župan Dragan iz sela Draganića imao svoj posjed u istome selu te ga je dao u zalog bibrirskome knezu Nikoli.⁴⁶⁹ Iz navedenoga se može zaključiti da je rodovski posjed Draganića već teritorijaliziran. Teško je zapravo utvrditi kada počinje proces stvaranja teritorijalne organizacije rodovskih zajednica, i to onih koje nisu pripadale zajednici dvanaest hrvatskih plemena. Ako se ovdje želimo osloniti na bilo kakvu paralelu, valja upozoriti da prema istraživanjima S. Reynoldsa tek u razdoblju između 1050. i 1200. godine možemo govoriti o organiziranim seoskim zajednicama.⁴⁷⁰ U takvu bi onda

⁴⁶⁴ CD, II, 241.

⁴⁶⁵ Ivan BOJNIČIĆ, "Neki hrvatski župani sklapaju mir sa Rabljanima", *Vjesnik zemaljskoga arkiva*, I(2)/1899., 123.

⁴⁶⁶ Osim gradskoga kneza, među popisanim se svjedocima navodi još i arhiprezbiter, sudac i potknez te suci senjski.

⁴⁶⁷ CD, VII, 80-81.

⁴⁶⁸ V. KLAIĆ, 1991, 110.

⁴⁶⁹ Podatak o zemlji toga župana potječe iz 1351. godine, kada je na saboru u Podbrišanima zadarski plemić Franjo, sin Stjepana Draganića, od Našmana iz Karina i njegove braće tražio povrata dijela posjeda u Draganićima, tvrdeći da je ta zemlja nekoć pripadala županu Draganu od roda Draganića u Draganićima. Budući da je iz rasprave koja se tada vodila jasno da je ta zemlja svojedobno dana u zalog knezu Nikoli Bibrirskome, da bi ju on kasnije dao u podzakup precima Našmana, koji su je posjedovali 100 godina, može se zaključiti da je ona mogla biti dana u zalog negdje oko 1250. godine (BARADA, 1954, 494; MARGETIĆ, 127-128).

⁴⁷⁰ REYNOLDSDS, 138.

kontekstu podatak o svećeniku Klementu iz Srinjina (u Poljicima), koji 1106. godine zajedno sa svojim Srinjinanima kao svjedok nazoči zavodu posjeda crkve Sv. Mojsija,⁴⁷¹ upućivao na to da je rodovska zajednica Srinjina teritorijalizirala svoj posjed upravo u to vrijeme. Davanje zemlje u zalag samo je pokazatelj da se već tada mijenja posjedovna struktura rodovske seoske zajednice.⁴⁷²

Godine 1255. didići sela Radošića, koji su živjeli u Trogiru, predali su svoja prava na posjede u tome selu trogirskome plemiću Stjepanu Cegi, a on im je nakon toga imenovao *župana et magis veteranum* svih zemalja i prihoda spomenutoga sela.⁴⁷³ Već je bilo govora o tome da u izričaju *magis veteranum* treba raspoznati "starca župana", dakle onoga koji je nekoć obavljao dužnost župana. Postavljajući župana i "starca" didićima u Radošiću, Stjepan Cega želio je zaštititi prava seljana toga sela. Dok je župan službenik Cegin, "starac" je postavljen da zastupa i brani običaje seoske zajednice jer on pripada krugu onih "ki znaju pravdu", kako se to kaže za "starce" u Istarskom zavodu,⁴⁷⁴ ili kako se za "starce župane" sela Veprinca u proslavu Zakona iz 1500. godine kaže "i tu besse vechie starejeh muxi, ki su zampanteli pervu Gospodu, koi su bili knezi od Favaglsi (Wallsee) i pod tu Gospodu behu nassi zakoni potvrgieni i za vsaemi zakoni, ke mux do muxa pamechiasse. Sada mi stari muxi visse pissani progledasmo u pismi te nassi zakoni od keh smo puschieni od perve Gospodi"⁴⁷⁵. Po tome se seoska organizacija u Radošiću ne bi razlikovala od one u Veprincu i Mošćenicama jer da se u Zakonu obaju općina među komunalnim službenicima spominju uz župana starci i satnik.

Takvo uređenje vjerojatno je imalo i selo Ostrog, koje je također bilo u vlasništvu didića, o čemu nam svjedoči Toma arhiđakon. Toma spominje Toljena i Vulčetu, koji su se zajedno sa svojim Ostrožanima borili u obrani svoga posjeda od Splićana i Trogirana,⁴⁷⁶ te za njih veli da su *se esse coheredes loci ipsius*,⁴⁷⁷ a u mirovnome sporazumu sklopljenom između Splita i Trogira za Ostrog se kaže *villae Dedigiorum Ostrogh nuncupatae*⁴⁷⁸. U literaturi se obično navodi da su spomenuti Ostrožani župani,⁴⁷⁹ što svakako kao mogućnost ne bi trebalo isključiti jer je iz Tomina kazivanja jasno da su oni ti koji vode ostroške didiće u tome sukobu.

Podaci o spomenutim županima dokazuju da su rodovske zajednice didića zadržale pravo na svoga župana. Primjer, pak, župana sela Radošića pokazuje da pravo na župana nije oduzeto niti onda kada selo dobiva novoga gospodara, što se neće promijeniti sve do 1358. godine, kada je Radošić postao vlasništvo trogirске komune.⁴⁸⁰

⁴⁷¹ CD, II, 16-17.

⁴⁷² O tome vidi: JAKŠIĆ, 2000, 150 i dalje s navedenom literaturom.

⁴⁷³ LUCIĆ, 495-6.

⁴⁷⁴ ŠURMIN, 10 i dalje, na više mjesta.

⁴⁷⁵ MANDIĆ, 108.

⁴⁷⁶ F. RAČKI, 1894, 104.

⁴⁷⁷ Vidi prethodnu bilješku.

⁴⁷⁸ CD, VI, 207.

⁴⁷⁹ Vjeko OMAŠIĆ, *Kaštela od prapovijesti do početka XX stoljeća* 1-2, Kaštela 2002., 89.

⁴⁸⁰ LUCIĆ, 609-10

Navedeni podaci o županima seoskih zajednica pokazuju da bi granica pojave institucije seoskoga župana bila južnije od Istre, a ne kako se dosada pretpostavljalo samo do Istre.⁴⁸¹ U literaturi se istarske seoske organizacije nazivaju županijama, što bi se teško moglo prihvatiti.⁴⁸² Naime, kada župan Mošćenica za svoju jurisdikciju izrijekom kaže "ja imam županiju"⁴⁸³ time on želi samo naglasiti ovlasti županske službe na koje ima pravo dok županuje seoskom zajednicom. Čak i kada je riječ o institucijama koje su vezane uz vladarske županije, a koje nalazimo u Mošćenicama (župan, žrel, satnik, dvornik; sve njih, osim žrela, nalazimo i u Veprincu), teško se može prihvatiti da se radi o županiji kao obliku organizacije vladareve vlasti. Njihova je prisutnost prije svega potvrda samostalnosti seoske zajednice, zato što ih zajednica sama bira ili potvrđuje. Valja ovdje svakako primijetiti i to da na komunalnim posjedima u Istri instituciju župana zamjenjuje gastald,⁴⁸⁴ i to je jedino po čemu se ona razlikuje od seoskih organizacija razmještenih u centralno-istočnom dijelu Iste, uključivši tu i Kastavsku gospoštiju, koje su zadržale seoskoga župana. Uočljiva podudarnost u organizaciji seoskih zajednica u Istri i one u Radošiću, pa čak i u prostornoj organizaciji, jer i Radošić ima utvrdu, pretpostavlja da kao nosioce seoske organizacije treba prepoznati didiče, koji, međutim, na centralno-istočnom dijelu Istre i u Kastavskoj gospoštiji nisu tako imenovani, prije svega zato što se nalaze na području gdje nema jačega kontinuiteta kraljevske vlasti. Teško može biti sumnje glede toga jesu li oni potomci onih prvih slavenskih rodova koji su naselili provinciju Dalmaciju i Istru, napose nakon uspostave franačke vlasti u tim krajevima, što nam uostalom potvrđuje i sačuvana baština iz toga razdoblja.⁴⁸⁵

Rasprava je na prethodnim stranicama pokazala da su razvoj značenja pojma, ali i službi župana, od rodovskoga poglavara, preko kraljevskoga dostojanstvenika, do službenika raznih razina vlasti, na teritoriju koji se u vrelima imenuje *regnum Croatiae* i kasnije kao *Kraljevina Hrvatska*, bili uvelike slični onome pojmu koji je za šire slavensko područje utvrdio V. Procházka.

U vrelima se pojavljuju izrazi *supannus*, *iupanus*, *zupan* ili *špan*, i to u ovisnosti o praksi pojedine kancelarije u kojoj je dokument nastajao, a jurisdikcija dužnosnika naziva se županija. Pokazalo se da je naziv župan u semantičkoj svezi s pojmom županat, u kojemu su prepoznate ovlasti što ih je župan imao nad teritorijem pod jurisdikcijom utvrde. Istim pojmom također su se označavala biskupska davanja u Lici, a u trogirskim izvorima spominju se davanja s biskupskih županija, u kojima se razaznaju vlastelinstva kojima upravlja biskupski župan.

Raščlamba poznatih vrela pokazala je da je uz kraljevskoga župana postojala i institucija rodovskoga župana. Župani su imali važnu funkciju u stvaranju i oblikovanju ranosrednjovjekovne hrvatske države. U odnosu spram kneza položaj je župana u

⁴⁸¹ HOLZER, 60-62.

⁴⁸² BRATULIĆ, 115.

⁴⁸³ Ante ŠEPIĆ, *Zākôn Kaštěla Mošćeníc*, Rad 315. 233/287. Zagreb, 1957., 225.

⁴⁸⁴ ZJAČIĆ, 1979, 347/8,442,464,477,

⁴⁸⁵ O karakteru sačuvane materijalne baštine toga razdoblja za (rimsku provinciju) Dalmaciju i Istru vidi M. JURIĆ, 1987, karta 2, 253-267.

najstarijim dokumentima iz 9. stoljeća definiran izričajem *fideles*, iz čega se vidi da oni služe vladaru, kako na vladarskom dvoru tako i u teritorijalnoj organizaciji njegove vlasti. Zato su oni, uz ostale nazočne svjedoke u tim dokumentima *primates populi*, što znači da pripadaju u kategoriju rodovske aristokracije iz čijih redova vladar regrutira dužnosnike koji će u njegovo ime obnašati vlast.

Ukorijenjenost županske institucije u organizaciji javne vlasti ne može se, međutim držati dokazom da je javna vlast imala oslonac samo u rodovskoj strukturi, jer je nosilac dužnosti mogao biti svatko tko je bio slobodan čovjek. Analizirani materijal vrela pokazao je da su obveze župana bile iste bez obzira na to jesu li obnašali te funkcije u rodovskoj, kneževskoj, kraljevskoj, crkvenoj ili komunalnoj vlasti. S vremenom su, međutim, starije obveze dopunjavane novima, u ovisnosti o društvenom razvoju, ali župan je uvijek ostao u prvome redu upravitelj posjeda, sudac i osoba javne vjere. Možda se njegov položaj i ugled funkcije najbolje zrcale u izričaju "gospodin župan" (*dominus jupanus*), koji potječe iz 13. stoljeća, iz kojega se jasno razabire njegov položaj slobodnoga člana zajednice i nosioca javne funkcije.

Istraživanje je također pokazalo da je funkcija župana mogla biti i čast i služba, ovisno o tomu kako je organizirana kraljevska ili druga javna vlast. Stečena županska čast ostaje i nakon obavljanja dužnosti kraljevskoga službenika, pa se dakako i nasljeđuje u slučajevima dobivanja županije u trajno i nasljedno vlasništvo. S druge strane, titula župana stečena službom velikašu, crkvenoj instituciji ili gradskoj komuni, nije se trajno zadržavala niti nasljeđivala.

Podaci iz vremena razvijenoga srednjeg vijeka o kraljevskim županima ili španima u županijama Vrbas, Livno, Dubica i Sana, u kojima u to doba nalazimo župane u obnašanju časti kraljevskoga župana, čvrsta je potvrda da sustav kraljevskih županija nije bio posve dokinut, kako se inače u literaturi često pretpostavlja. Vrela su također pokazala da se kraljevskoga župana moglo naći i u rodovskim zajednicama, gdje je njihova nazočnost bila jamstvo stečenoga prava na samostalnost rodovske zajednice prije svega u sudbenim poslovima. Taj su privilegij, međutim, rodovske zajednice mogle i izgubiti ako bi bio doveden knez da predsjedava rodovskim sudbenim stolom.

Služba županata bila je, kako je već rečeno, povezana s institucijom župana, a nalazi se u svezi s kraljevskim i vlastelinskim utvrdama, odnosno s biskupskom službom. Ta je služba predstavljala privilegij koji se stjecao i dobivao temeljem određenih zasluga. Treba naglasiti da županati nisu kraljevske županije, nego znače jurisdikciju utvrde u kojoj se prepoznaju obveze što ih je nekoć imao kraljevski župan. Treba također istaknuti da službe županata nije bilo u utvrdama koje su dobivene u trajni posjed, kao primjerice kod roda Karinjana.

Problem istraživanja povijesti i razvoja institucije župana na vlastelinstvima rodovskih zajednica, napose onih Frankopana, Šubića i Nelipića, dodatno je otežan činjenicom nedostatka relevantne izvorne građe. Pa ipak, moglo se utvrditi da su u sklopu organizacije posjeda u vlasništvu Frankopana i Šubića bile ukinuta institucije kraljevskoga i seoskoga župana. Za Frankopane nadalje znamo da su kasnije uveli instituciju župana, ali kao niže rangiranoga kneževskoga i gradskoga službenika. Tu

novu "afirmaciju" župana-službenika na baštinskim posjedima Frankopana trebalo bi promatrati u kontekstu razvoj gospodarskih prilika. Naime, vjerojatno se upravo zbog gospodarskoga razvoja pojavila potreba za obavljanjem onih poslova i dužnosti koje su i inače obavljali župani. Na kasnije stečenim posjedima, poput Ozaljskoga vlastelinstva, Frankopani nisu intervenirali u zatečeno stanje upravnoga ustrojstva, pa je tako tamo nastavila funkcionirati institucija seoskoga župana.

Za razliku od Frankopana, Šubići su na svojim posjedima, sudeći prema sačuvanim i dostupnim podacima, posve i trajno dokinuli instituciju župana. Njihove župane, međutim, nalazimo u komunama u kojima su imali vlast, odnosno pojedine posjede (Split, Trogir), gdje su zapravo predstavljali njihove ovlaštenike, i to stoga što je sudbena nadležnost nad posjedima pripadala komunama. Poznata vrela ne daju potvrdu o postojanju službe županata na posjedima Šubića, kakva se služba nalazi na posjedima Frankopana i Nelipića. Na tim se posjedima također nije moglo razabrati postojanje institucije seoskoga župana, iz čega se ipak ne mogu izvoditi sigurni zaključci. S druge strane, vrela spominju *comese* pojedinih "hiža" šire rodovske zajednice, što ne isključuje mogućnost da su prije toga postojali župani. Ne ulazeći u složeni problem funkcioniranja takve šire rodovske zajednice, valja ipak napose upozoriti na dužnost označenu pojmom *meliores*, koja bi u tome kontekstu mogla odgovarati funkciji starca-župana, dakle onoga tko brani stare i utvrđene običaje.

Funkcije župana u gradskim komunama ponajbolje se može ilustrirati primjerima koji potječu iz Splita i Trogira, ali se time ne isključuje mogućnost postojanja župana i u Zadru, no vjerojatno ne u istome položaju. Ovlasti koje su imali župani u komunama možda najbolje ocrtava primjer župana Grgura, nećaka splitskoga nadbiskupa Petra, koji 1342. godine imenuje stanovitoga Grgura Vitlove za svoga legitimnoga zastupnika (*procurator*), izvršitelja (*actor*) i poslanika (*nuncius*). Među dužnostima koje župan Grgur prenosi na svoga zastupnika ističu se: čuvanje dokumenata, poslovanje s dokumentima, pravo na polaganje jamstava, unajmljivanje advokata, zaklinjanje u županovo ime, unajmljivanje vlastitoga odvjetnika, prizivanje svjedoka, ispitivanje svjedoka, sklapanje ugovora i nagodbi, obavljanje pravnih poslova, imenovanje zastupnika u obavljanju županovih ali i vlastitih poslova. Iz toga postaje jasno zašto se župane u komunama nalazi kao izvršitelje oporuka, kao osobe koje posuđuju novac, zakupce stambenoga prostora, poklisare, notare, sudionike u vojnoj organizaciji komune, kneževske ovlaštenike, čuvare samostanskih trezora i upravitelje posjeda u gradovima. Iz toga se može zaključiti da se njihov položaj nije bitno promijenio glede ovlasti koje su nekoć imali kraljevski ili župani starci. Takav položaj župana u komunama upućuje na zaključak da na razini gradske vlasti običajno pravo ima ista prava i važnost kao i komunalno, barem za spomenute komune.

Kao posebno pitanje istraživanje je nametnulo problem župana seoskih i gradskih laičkih bratovština. Institucija župana kao upravitelja takvih bratovština, bez obzira na to jesu li ih potvrđivali knez ili biskup, potvrda je da su ili pučani u komunama ili seosko plemstvo na posjedima kroz takav oblik organizacije osiguravali svoju samostalnost.

LITERATURA:

- ANČIĆ, 1987 – Mladen ANČIĆ, “Bihački kraj od 1262. do početka 15. stoljeća”, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 25/1987.
- ANČIĆ, 1985 – “Gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni”, *Prilozi Instituta za istoriju* XXII/21, Sarajevo 1985.
- ANČIĆ, 1997 – “Cistercians in the 13th Century Croatia”, *Mediaevistik*, 10/1997.
- ANČIĆ, 1998 – “Od karolinškoga dužnosnika do hrvatskoga vladara. Hrvati i Karolinško carstvo u prvoj polovici IX. stoljeća”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40/1998.
- ANČIĆ, 1999 – “Imperij na zalasku. Nestanak bizantske vlasti na istočnoj obali Jadrana u 9. stoljeću”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 41/1999.
- ANČIĆ, 1999a – “Od vladarske curtis do gradskoga kotara”, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 26/1999 (2004).
- ANČIĆ, 2000 – “Srednjovjekovno vladarsko vlastelinstvo Drid (Problemi vlasništva i organizacije u XIII. stoljeću)”, *Povijesni prilozi*, 19/2000.
- ANČIĆ, 2001 – “Mjesto Branimirove Hrvatske u suvremenom svjetskom poretku”, *Zgodovinski časopis*, 55(3)/2001.
- ANČIĆ, 2001a – *Hrvatska u karolinško doba*, Split 2001.
- ANČIĆ, 2002 – “Od kralja ‘poluboga’ do prvih ideja o ‘nacionalnom’ kraljevstvu”, u: *Kolomanov put. Katalog izložbe*, Zagreb, 2002.
- ANTOLJAK, 1960 - Stjepan ANTOLJAK, “Belina ‘darovnica’ Hvaranima je falsifikat”, *Godišen zbornik*, 9/1956.
- ANTOLJAK, 1980 - *Pacta li Concordia od 1102. godine*, Zagreb, 1980.
- ANTOLJAK, 1992 - “Hrvati u Karantaniji”, u: Stjepan ANTOLJAK, *Hrvati u prošlosti*, Split 1992.
- ANZULOVIĆ - Ivna ANZULOVIĆ, “Područje sela Korlat u prošlosti”, *Zadarska smotra*, 1-3/241-279.
- BARADA, 1952 - Miho BARADA, *Hrvatski vladeoski feudalizam*, Djela JAZU 44, Zagreb 1952.
- BARADA, 1954 - “Lapčani”, *Rad JAZU* 300/1954.
- BARADA, 1988 - *Zapisnici kurije grada Trogira od 1310. do 1331.* (prepisao i uredio M. BARADA, Regestima i bilješkama popratio M. Berket), Split 1988.
- BARADA, 1948 - *Trogirski spomenici (Monumenta traguriensia)*, I/1, MSHSM 44, Zagreb 1948.
- BARIŠIĆ - Franjo BARIŠIĆ, “Miracula s. Demetrii II”, u: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* 3/I, Beograd 1955.
- BELOŠEVIĆ, 1980 - Janko BELOŠEVIĆ, *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*, Zagreb 1980.
- BELOŠEVIĆ, 1999 - “Ranosrednjovjekovno groblje u okolišu crkve sv. Križa u Ninu”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povjesnih znanosti*, 37(24)/1999.

BEUC - Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985.

BOGUČKI - Ambroży BOGUČKI, *Komes w polskich Źródłach średniowiecznych*, Warszawa-Poznań 1972.

BOJNIČIĆ - Ivan BOJNIČIĆ, "Neki hrvatski župani sklapaju mir sa Rabljanima", *Vjesnik zemaljskoga arkiva*, I(2)/1899.

BOLONIĆ - ŽIC ROKOV - Mihovil BOLONIĆ - Ivan ŽIC ROKOV, *Otok Krk kroz vjekove*, Zagreb 1977.

BRKOVIĆ - Milko BRKOVIĆ, "Nekoliko neobjavljenih isprava poljičkoga kančilira Marka Barića", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 46/2004.

BRUNNER - Otto BRUNNER, *Land and Lordship. Structures of Governance in Medieval Austria*, Philadelphia 1992.

BRUSIĆ - Zdenko BRUSIĆ, "Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku u Arheološko" u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva, 13/1989.

BURIĆ, 1993 - Tonči BURIĆ, "Posljednji salonitanski klesari", *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku*, 85/1993.

BURIĆ, 1992 - "Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina" u: *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini / znanstveni skup*, Knin, 13. - 15. X. 1987., ur. Božidar Čečuk, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1992.

CD - *Codex diplomaticus regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I-XVIII, ur. Tadija Smičiklas (II-XIII), Marko Kostrenčić (I, XIV-XVI), Stjepan Gunjača (XVII), Duje Rendić-Miočević (XVIII), Zagreb, 1904-1990.

ČAČE - Slobodan ČAČE, 1999, "Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: Filološke, toponomastičke i povijesne opaske", *Folia onomastica*, 1999.

ČIRKOVIĆ, 1964 - Sima ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964.

ČIRKOVIĆ, 1988 - "Naseljeni gradovi" Konstantina Porfirogeneta i najstarija teritorijalna organizacija", *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 32/1988.

DELONGA, 1996 - Vedrana DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996.

DELONGA, 1998 - "Natpis župana Ivana iz Uzdolja kod Knina", *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 25/1998.

DELONGA, 1999 - "Predromanički ciborij iz svete Marte u Bijačima", *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 26/1999 (2004).

DINIĆ - Mihajlo DINIĆ, 1967, *Humsko-trebinjska vlastela*, Beograd 1967.

ENGEL - Pál ENGEL, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London-New York 2001.

FERJANČIĆ - *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, ur. Božidar Ferjančić, Beograd: SANU 1959.

FISKOVIĆ - Cvito FISKOVIĆ, "Dva pravilnika trogirskih bratovština na hrvatskom jeziku", *Čakavska rič*, 1/1971.

FORETIĆ - Vinko FORETIĆ, "Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu", *Starine JAZU*, 46/1956.

GALIOT - Slavko GALIOT, "Arheološka topografija Dinare", u: Zbornik Hrvati Dinare, Bosansko Grahovo - Zagreb 2000.

GLIGO - Vedran GLIGO, "Iz arhivskih dokumenata o Blažu Jurjevu Trogiranu", u: *Katalog izložbe Blaž Jurjev Trogiranim*, Split 1986.

GOJDA - Martin GOJDA, *The ancient Slavs. Settlement and Society*, Edinburgh 1991.

GUNJAČA, 1937 - Stjepan GUNJAČA, "Cetinski knez I. Nelipić", *Kalendar "Napredak"*, Sarajevo 1937.

GUNJAČA, 1949 - "Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis olim publici et iurati notarii Iadre", *Starine JAZU* 42/1949.

GUNJAČA, 1973-1978, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, knj. I-IV, Zagreb, 1973-1978.

GUNJAČA, 1978 - "Parathalassia - kliška župa", u: ISTI, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj povijesti* IV, Zagreb 1978.

HOLZER - Georg HOLZER, "Zur Sprache des mittelalterlichen Slaventums in Österreich", *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 48/2002.

HRVATI I KAROLINZI. Rasprave i vrela, Split 2000.

HILJE - Emil HILJE, *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na otoku Pagu*, Zadar 1999.

HVARSKI STATUT - Hvarski statut (ur. Antun Cvitanić – Ivo Kasandrić), Split: Književni krug, 1991.

JAKŠIĆ, 2000 - Nikola JAKŠIĆ, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split 2000.

JAKŠIĆ, 2004 - "Zlatarstvo u Zadarskoj nadbiskupiji do XX. stoljeća", u: Nikola JAKŠIĆ – Radoslav TOMIĆ, *Umjetnička baština zadarske nadbiskupije, Zlatarstvo*, Zadar 2004.

JELOVINA - Dušan JELOVINA, *Mačevi i ostruge karolinškoga obilježja u Muzeju Hrvatskih arheoloških spomenika*, Split 1988.

JELIĆ - Luka JELIĆ, "Spomenici grada Nina", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, IV/1898-1890.

JURIĆ - Radomir Miro JURIĆ, "Srednjovjekovni nakit Istre i Dalmacije", *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 11-12/1986.

KARBIĆ - Damir KARBIĆ, "Hrvatski plemićki rod i običajno pravo", Zbornik Odjela za povijesne znanosti Zavoda za društvene i povijesne znanosti HAZU 16/1998.

KALIĆ - *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* IV, ur. Jovanka KALIĆ, Božidar FERJANČIĆ, Ninoslava RADOŠEVIĆ-MAKSIMOVIĆ, Beograd: SANU, 1971.

KATIĆ - Lovro KATIĆ, "Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397.godine", *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser. 5/1956.

KATIČIĆ, 1993 - Radoslav KATIČIĆ, "Od Konstantina Porfirogeneta do Povaljske listine", u: R. KATIČIĆ, *Uz početke hrvatskih početaka*, Split 1993.

KATIČIĆ, 1998 - *Litterarum studia*, Zagreb 1998.

- KATIČIĆ, 1996 - "Die Versfassungsterminologie der frühmittelalterlichen Slawenherrschaften", *Studia Slovaca*, 31(1)/1996.
- N. KLAIĆ, 1971 - Nada KLAIĆ, "Kako i kada su knezovi krčki stekli Modruš i Vinodol", *Vjesnik Historijskog arhiva Rijeke i Pazina*, 131/168, Rijeka 1971.
- N. KLAIĆ, 1980 - "Kako se Skradin oslobodio od podložništva Bribiraca", *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije (Fiskovićeve zbornik)*, 22/1980.
- V. KLAIĆ, 1897 - Vjekoslav KLAIĆ, "Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća", *Rad JAZU*, 130/1897.
- V. KLAIĆ, 1897a - *Bribirski kinezovi od od plemena Šubić do god.1347*, Zagreb 1897.
- V. KLAIĆ, 1902 - "Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku", *Vjesnik hrvatskoga arheološkog društva*, N.S. VI/1902.
- V. KLAIĆ, 1917 - *Acta Keglevichiana annorum 1322-1527*, Zagreb 1917.
- V. KLAIĆ, 1980 - *Povijest Hrvata IV*, Zagreb 1980.
- V. KLAIĆ, 1991 - *Krčki knezovi Frankopani. Od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka*, Rijeka 1991 (reprint izdanja iz 1901).
- KOLEGA, 2001 - Marija KOLEGA, "Nin - arheološka istraživanja ispred župne crkve sv. Asela (Anselma)", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXIII(2)/2001.
- KOLEGA, 2002 - "Nadžupni kompleks sv. Anselma (Asela). Istraživanja godine 2001", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXXIV(2)/2002*.
- KOLEGA, 1996, - "Nin - zaštitna istraživanja u sklopu župne crkve sv. Asela", *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXVII(3)/1996.
- KOSTRENČIĆ - Marko KOSTRENČIĆ, *Fides publica (javna vjera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Beograd 1930.
- KOSZTOLNYIK - Zoltan J. KOSZTOLNYIK, *From Coloman the Learned to Bela III (1095-1196)*, New York 1987.
- LOMA - Aleksandar LOMA, 1999/2000, "Serbisches und Kroatisches sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 37/1999-2000.
- LOPAŠIĆ, 1885, - Radoslav LOPAŠIĆ, *Spomenici hrvatske krajine II*, Zagreb 1885.
- LOPAŠIĆ, 1890, - *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1890.
- LOPAŠIĆ, 1894, - *Urbaria lingua croatica conscripta (Hrvatski urbari)*, MHJ 5, Zagreb 1894.
- LOPAŠIĆ, 1895, - "Iz 'Izvjestaja' o primorskim arkivima", *Starine JAZU* 27/1895.
- LUČIĆ, I., 1979, Ivan LUCIĆ, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I.* (preveo Jakov STIPIŠIĆ) Split, 1979.
- LISTINE - *Listine o odnošajih između južnoga Slovenstva i Mletačke republike*, ur. Šime LJUBIĆ I/1868, III/1872, IV/1874, IX/1878, Zagreb.
- LJUBIĆ - Šime LJUBIĆ, "Libellus policorion qui Tipicus vocator", *Starine* 23/1889.
- JUTRONIĆ - Andro JUTRONIĆ, "Tri knjige bratovština u Sutivanu do 1789", *Izdanja Historijskog arhiva u Splitu* 8/1974.
- MALIĆ - Dragica MALIĆ, 1987, "Povaljska listina", u: *Obljetnica povaljske listine i praga 1184-1984, Brački zbornik XV/1987*.

MALINGOUDIS – Phaedon (Faidon) MALINGOUDIS, “Die Institution des Župans als Problem der fröslavischen Geschichte”, *Cyrrillomethodianum* 2/1972.

MANDIĆ - Oleg MANDIĆ, “Osnove pravnoga uređenja veprinačke općine”, Rad JAZU 306/1955.

MARGETIĆ, 1979/1981 - Lujo MARGETIĆ, “Sopaljske zemlje i sopaljšćina”, *Jadranski zbornik*, 11/1979-1981.

MARGETIĆ, 1980 - *Iz vinodolske prošlosti. Pravni izvori i rasprave*, Rijeka – Zagreb 1980.

MARGETIĆ, 1983 - *Srednjovjekovno hrvatsko pravo. Stvarna prava*, Čakovec 1983.

MARGETIĆ, 1991 - Lujo MARGETIĆ - Milan MOGUŠ, *Zakon trsatski*, Rijeka 1991.

MARGETIĆ, 1994 - “Zakon grada Kastva iz 1400.godine”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 36/1994.

MARGETIĆ, 2000 - “Poruka i datacija Ljetopisa popa Dukljanina”, u: L. MARGETIĆ, *Hrvatska i crkva u srednjem vijeku*, Rijeka 2000.

MARGETIĆ, 2000a - “Uzmak Bizanta na Krku sredinom XI. stoljeća” u: L. MARGETIĆ, *Hrvatska i crkva u srednjem vijeku*, Rijeka 2000.

MARGETIĆ, 2000b - “O Baščanskoj ploči”, 351-386., u: Lujo MARGETIĆ, *Hrvatska i crkva u srednjem vijeku*, Rijeka 2000.

MARGETIĆ, 2000c - “Odnos Petra Krešimira IV. i pape prema Korčulanskom kodeksu”, u: Lujo MARGETIĆ, *Hrvatska i crkva u srednjem vijeku*, Rijeka 2000.

MARGETIĆ, 2005 - “O srednjovjekovnom pristavu”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 55(2)/2005.

MAŽURANIĆ - Vladimir MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik I-II*, Zagreb 1975.

MENAC - Antica MENAC, 1987, “Neke jezične veze povaljskih listina i staroruskih pisanih spomenika”, u: *Obljetnica povaljske listine i praga 1184-1984. Brački zbornik XV/1987*

MILOŠEVIĆ, 1997 - Ante MILOŠEVIĆ, *Vrlika, starohrvatska župa Vrh Rika*, Split 1997.

MILOŠEVIĆ, 1999 - “Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve sv. Marte u Bijačima”, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., 26/1999 (2004).

MILOVIĆ - Đorđe MILOVIĆ, “Način izbora i funkcije općinskih organa u Rijeci”, *Jadranski zbornik*, VII/1969.

MIŠERDA - Marko MIŠERDA, *Spomenici Gornjih Poljica*, Priko 2003.

MOŠIN - Vladimir MOŠIN, *Ljetopis popa Dukljanina*. Zagreb 1950.

NOVAK - Viktor NOVAK - Petar SKOK, *Ivra sancti Petri de Gomai. Supetarski kartular*, Zagreb: JAZU, 1952.

OMAŠIĆ - Vjeko OMAŠIĆ, *Kaštela od prapovijesti do početka XX stoljeća 1-2*, Kaštela 2002.

OŠTARIĆ - Ivo OŠTARIĆ, *Srednjovjekovna topografija i toponimija otoka Paga prema arhivskoj i arheološkoj građi*, (magistarska radnja u rukopisu), Zadar 1992.

PERA - Miroslav PERA, *Poljički statut*, Split 1988.

PERIČIĆ - Eduard PERIČIĆ, *Sclavorum regnum Grgura Barskoga. Ljetopis popa Dukljana*, Zagreb 1991.

PETRICIOLI - Ivo PETRICIOLI, "Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17/1969.

PETRINEC - Maja PETRINEC, "Dva starohrvatska groblja u Biskupiji kod Knina", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 98/2005.

PIVČEVIĆ I., 1921, Ivan PIVČEVIĆ, *Povijest Poljica*, Dodatak Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split, 1996.

PROCHÁZKA, Vladimír PROCHÁZKA, "Župa a Župan", *Slavia Antiqua*, 15, Warszawa-Poznan, 1968., 1-55.

RAČKI, F. 1894, *Thomas archidiaconus. Historia Salonitana*, Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, VI, ur. Franjo RAČKI, Zagreb: JAZU, 1894.

Rađanje prvoga hrvatskoga kulturnoga pejzaža, Zbornik radova znanstvenoga skupa održanoga 6-8. listopada 1992, Zagreb 1996.

RADY, - Martyn RADY, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London 2000.

REYNOLDS, 1984, - Susan REYNOLDS, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, Oxford 1984.

REYNOLDS, 1994, - *Fiefs and Vasals. The medieval evidence reinterpreted*, Oxford 1994.

RISMONDO, - Vladimír RISMONDO, Registar splitskoga notara Jakova de Penna (1411-1412), *Izdanja Historijskog arhiva u Splitu*, 8/1974.

SAKCINSKI, I. K., 1896, *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII*, *Starine*, knj. 28. Zagreb, 1896.

SAKCINSKI, I. K., 1863, *Acta Croatica*, sv. I, Listine hrvatske, ur. Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, MHSM. Zagreb, 1863.

SKOK, P., 1950., Petar SKOK, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*. Toponomastička ispitivanja, Jadranski institut. Tom I, Zagreb: JAZU, 1950.

SKRAČIĆ, Vladimír SKRAČIĆ, *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadarskih otoka*, Split: Književni krug, 1996.

SMILJANIĆ, 1995, - Franjo SMILJANIĆ, "Prilog proučavanju županijskoga sustava Sklavinije Hrvatska", u: *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995.

SMILJANIĆ, 1999, - "Neka zapažanja o teritoriju i organizaciji Bribirske županija u srednjem vijeku", *Povijesni prilozi*, 25/2003.

SMILJANIĆ, 2003, - "Topografska zapažanja o zadarskom posjedu Brda", u: *Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast*, Zagreb 2003.

STIPIŠIĆ J.,-M. ŠAMŠALOVIĆ, 1959, *Isprave iz Arhiva JAZU*, ur. Josip STIPIŠIĆ i Miljen ŠAMŠALOVIĆ, *Zbornik JAZU*, vol.2., 1959.

STIPIŠIĆ J., 2002, Jakov STIPIŠIĆ, *Spisi splitskoga bilježnika pok. Čove iz Ankone (1341-1344)*, Splitski spomenici, dio prvi, Splitski bilježnički spisi, Zagreb: HAZU, 2002.

STRČIĆ, P., 1988, u: Lujo MAREGETIĆ- Petar STRČIĆ, *Krčki (Vrbanski) Statut iz 1388, Krčki zbornik*, sv. I, 9/11. Krk (1988).

STROHAL, I.1914, Ivan STROHAL, *Bratstva (bratovštine) u starom Trogiru*, Rad 201, 47/66. Zagreb, 1914.

ŠEPIĆ, A. 1957, Ante ŠEPIĆ, *Zákôn Kaštëla Mošćeníc*, Rad 315. 233/287. Zagreb, 1957.

ŠIMUNOVIĆ, P. 1972, Petar ŠIMUNOVIĆ, *Toponimija otoka Brača*, Supetar, 1972.

ŠIMUNOVIĆ P. 1989, *Toponimijska svjedočanstva o ranoj hrvatskoj prisutnosti Krki, Rabu i Pagu u Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, izd. HAD, 13/135/145. Zagreb, 1989.

ŠIŠIĆ, 1905, - Ferdo ŠIŠIĆ, "Iz arkiva u Željeznom", *Vjesnik zemaljskog arkiva* 7 (1905.).

ŠIŠIĆ, 1944, - *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1205) I, (Djela HAZU 37)*, Zagreb, 1944.

ŠURMIN, Đ. 1898, Đuro ŠURMIN, *Hrvatski spomenici, Acta croatica*, 1 (od godine 1100 do 1499) Monumenta Historico Juridica Slavorum Meridionalium, 6. Zagreb: JAZU, 1898.

Trogirski statut, 1988, *Statut grada Trogira* (preveli i uredili Marin Berket, Antun Cvitanić i Vedran Gligo), Split, 1988.

UGLEŠIĆ, A., 2002, Ante UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Monografije, sv.3, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru - Zadarska nadbiskupija, 2002.

VILFAN, S., 1980, Sergij VILFAN, *Gospodarska in družbena zgodovina slovencev*, II zvezek, Ljubljana, 1980.

VLAŠIĆ D., 1995, Danko VLAŠIĆ, *Vizitacija Poljičkih župa u 18.stoljeću*, Split, 1995.

VYKYPĚL, B., 2004, Bohumil VYKYPĚL, , *Studie k šlechtickým titúlom v germánských, slovanských a baltských jazycich*, Brno: Masarykova universiteta v Brně, 2004.

ZJAČIĆ M., 1959., Mirko ZJAČIĆ, *Spisi zadarskih bilježnika*, I, Zadar: DAZ, 1959.

ZJAČIĆ M., 1957., Knjiga podavanja i prihoda posjeda Katedralnog kaptola u Puli 1349-1371, *Vjesnik* sv. 4, 1957.

ZJAČIĆ - STIPIŠIĆ, M. ZJAČIĆ-Jakov STIPIŠIĆ, 1969, *Spisi zadarskih bilježnika*, II, Zadar: DAZ, 1969.

ZJAČIĆ, M., 1979, Notarska knjiga buzetskoga notara Martina Sotolića (Registrum imbreviaturarum Martini Sotolich notarii Pinguentini 1492-1517), MHSM, vol. XIII, 295/307. Zagreb, 1979.

Croatian medieval sources on the status and function of *župan* (*iupanus*) between the ninth and sixteenth centuries

Franjo Smiljanić

University of Zadar

Obala kralja Petra Krešimira IV no 2

23000 Zadar

Republic of Croatia

The author discusses the development of the notion of *župa*, as well as of the office of *župan* from the clan chief, via the royal dignitary, to the official at various levels of government within the territory named in sources as *regnum Croatiae*, later the Kingdom of Croatia.

The sources use terms *supannus*, *iupanus*, *zupan* and *špan*. The term in use depends on the practice of the chancellery that produced the document. The territory under the jurisdiction of a *župan* is termed *županija*. The term *župan* is semantically related to the term *županat*, which recognizes the authority that the *župan* had over the territory under the jurisdiction of a fort. The same term was used to denote duties collected by the bishop in Lika. Trogir sources mention duties collected in the bishop's *županija*. There one may find information on the land estates governed by the bishop's *župan*.

In addition to the royal *župan*, the available sources point to the existence of another institution: the clan *župan*, who played a key role in the formation and development of the medieval Croatian state. The oldest documents from the ninth century describe the relationship of *župan* towards the duke with the expression *fideles*. This shows that *župan* served the ruler at his court as well as within the territorial organization of his reign. This is why *župan* as well as other witnesses present at the signing of these documents are named *primates populi*. The term designates them as members of clan aristocracy, from among whom the ruler recruits dignitaries to represent his authority.

The roots of the institution of *župan* in the organization of the public rule cannot be considered as a proof for the claim that the only support to the public rule was the clan structure. Any free man could take up this duty. The examined sources have shown that the duties of *župan* remained unchanged regardless of the type of government in which he performed this role: clan, ducal, royal, church or communal. In time, older duties came to be supplemented with new ones, which depended on the social development. Yet *župan* remained, in the first place, the steward of the estate, the judge and the person of public faith. His position and his reputation are probably best described by the term *gospodin župan* (master *župan*, *dominus iupanus*), in

use from the thirteenth century. It clearly denotes his position as a free member of the community and the person performing a public function.

The position of *župan* could be an honour or a service, depending on the organization of the royal or other public rule. The acquired honour of *župan* would remain in *župan*'s possession even after the end of his royal service. In the cases where *županija* was given in permanent and inheritable ownership, the honour of *župan* was inheritable too. By contrast, the title of *župan* earned by serving a lord, church or urban commune was neither permanent nor inheritable.

The *župans* of rural and urban lay confraternities require separate treatment. The institution of the *župan* as a principal of such confraternities, conferred by either dukes or bishops, confirms the hypothesis that laymen in communes and rural gentry at estates used such organization to ensure their independence.

Keywords: Middle Ages, Croatia, *župan*, *županija*, governing system, territorial rule